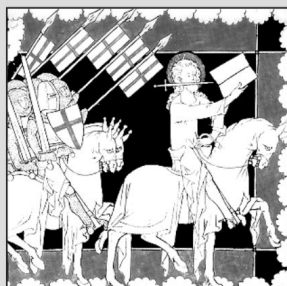
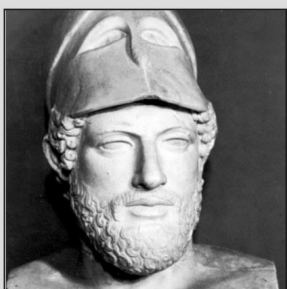
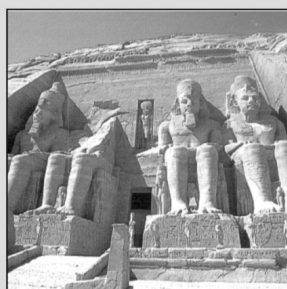

KLIÓ *2023/4*

TÖRTÉNELMI SZEMLÉZŐ FOLYÓIRAT

A tartalomról:

Az oroszország és a másság
A jedwabnei tömeg-
gyilkosság
A zsarnok szeretője

A történettudomány külföldi eredményei magyarul

Szerkesztőbizottság:

Bárány Attila akadémiai doktor, egyetemi tanár, DE, *elnök*;

Györkös Attila habil. egyetemi docens, DE *főszerkesztő*;

dr. Fodor Mihályné ny. főiskolai adjunktus, NYF, DE; Kozári Monika PhD

MTA Doktori Tanács; Madarász Imre CSc habil. egyetemi docens, DE,

Reszler Gábor PhD főiskolai tanár, NYE

és Takács Levente habil. egyetemi docens, DE *szerkesztők*.

Műszaki szerkesztő: Erdélyi Tamás.

A borító Borsi Csaba munkája.

Nyomtatták a Kapitális Nyomdában, Debrecenben.

A szerkesztőség címe: dr. Fodor Mihályné,

Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet

4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Telefon: 52-512 900/23 096

Kiadja a KLIÓ Alapítvány.

Kuratórium: Solymosi László akadémikus, professor emeritus, DE, *elnök*;

Barta Róbert habil. egyetemi docens, intézetvezető, DE

és Pete László tanszékvezető egyetemi tanár, DE.

Megjelent

a Magyar Tudományos Akadémia
a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történelmi Intézete
támogatásával.

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja:

<http://real-j.mtak.hu/2048/>

A KLIÓ az interneten is olvasható: <http://www.c3.hu/~klio>

(1992/1-től a 2021/3. sz-ig)

e-mail címek: fodor.mihalyne@arts.unideb.hu

erdelyi37tamas@gmail.com

A folyóirat megjelenik minden negyedév közepső hónapjában.

Előfizethető a KLIÓ Alapítványnál (4033 Debrecen, Herpay Gábor u. 50.
Adószám: 18792234-1-09). Előfizetési díj egy évre 800 Ft + postaköltség.

ISSN 1216–2965 (nyomtatott)

ISSN 1588-0958 (online)

TARTALOM

Oroszország története

- Endre Sashalmi: A hatalom és az állam orosz megfogalmazásai 3
európai látószögből (*iff. Barta János*)
- Kati Parpei – Bulat Rakhimzianov: Oroszország és másság:
a „másikról” alkotott kép Oroszországban, 1547–1917
(*Sashalmi Endre*) 17

Erőszak és történelem

- Jan T. Gross: A jedwabnei tömeggyilkosság (*Fodor Mihályné*) 22
- V. Bignasca – L. Federer – M. Kaspar – L. Odier: A svájci katolikus
egyház és a szexuális visszaélések (*Gyarmati Enikő*) 35

Legújabb kor

- Jeanne E. Abrams: Ahogy egy korai amerikai elnöki házaspár
látta Európát (*Peterecz Zoltán*) 47
- Micol Sarfatti: A zsarnok szeretője (*Madarász Imre*) 54
- Danny Evans: „A szabadságot nem lehet tekintélyelvű eszkö-
zőkkel elérni.” (*Poór Péter*) 57
- Una Bergmane: A bizonytalanság politikája – az USA és a balti
kérdés (*Fodor Mihályné – Reszler Gábor*) 75

OROSZORSZÁG TÖRTÉNETE

A hatalom és az állam orosz megfogalmazásai európai látószögből

A (vulgár) marxista történetírás uniformizáló törekvésével az orosz történelem részleteit/szakaszait is igyekezett beleszorítani a világ-történelem feltételezett nagy folyamatába. A koraújkort tekintve volt így abszolutizmus (főleg I. Péter), felvilágosult abszolutizmus (természetesen II. Katalin) kora, a feudalizmus korszakát pedig nem polgári forradalom zárta le, mint Európa elismerten fejlettebb országaiban, hanem 1861-ben jobbágyszabadítás. Nem csoda, hogy a rövidéletű oroszországi kapitalizmus nem is tudott igazán kibontakozni, rákényszerítve Lenint arra, hogy az alig több mint fél évszázad múlva, 1917-ben bekövetkezett szocialista (bolsevik) „forradalom” kirobbanását a leggyengébb láncszem szakadásának elméletével indokolja. Ha pedig a nyugat-európai történelem valamelyik jelensége hiányzott az orosz történelemből, azt egyetemesen is negligálni kellett. A recenzens még tanult abból az – egyébként neves, ismereteiket még a szovjet idők előtt megalapozó szovjet-orosz szerzők által írt – orosz nyelvből lefordított középkori egyetemes történeti jegyzetből (szerzői nevét borítsa jótékony homály), amelyben rendiségről, rendi monarchiáról egyáltalán nem esett szó, sőt, maguknak a fogalmaknak a neve sem fordult elő. Magyarázatát más – a tanuló ifjúság ideológiai szilárdságának megzavarására már nem képes – tudományos vitacikkekben lehetett megtalálni, ami szerint a rendiség, rendi monarchia csak a burzsoá történetírás félrevezető kitalációi, amelyekkel a középkor mindenkor kizsákmányoló osztálytársadalmának folytonosságát kívánták volna megtörni. Természetes, hogy az ilyen kötöttségek a russzisztika hazai művelését is meglehetősen gátolták.

Tudjuk, hogy ez az akadály már régen leomlott, hazánkban több kutatóhelyen, több egyetemen (Debrecen is beleértve) virágzó rusz-szisztikai kutatások folynak, amelyek – témájuknál fogva – könnyen ki tudnak lépni a tudomány nemzetközi színterére. Ennek jó példája *Sashalmi Endrének*, a Pécsi Tudományegyetem professzorának legújabb könyve, amely nemcsak angol nyelvvel, hanem amerikai kiadójával, és így a hazai lehetőségeket messze meghaladó terjesztési terével is ki tudja használni a lehetőségeket.

Ma már nem kötelező az orosz történelem jelenségei mögött pontosan megfelelő európai párhuzamokat keresni. Sashalmi Endre éppen abból indul ki, hogy az orosz politikai gondolkodásnak olyan sajátosságai akadnak, amelyek a nyugat-európai (nyugati keresztény) gondolkodásban más értelemmel és más értelmezéssel bírnak. Ha uniformizálást keresünk, akkor a hatalom isteni eredetű háttérét kell következetesnek tekinteni a társadalom széles perspektívájában, hiszen Európa szerte sokáig nemcsak a társadalom alján állók voltak bizonyosak abban, hogy az uralkodó (király, cár, nagyfejedelem) Istentől kapta hatalmát, és politikáját isteni sugallat inspirálja, hanem jó ideig a társadalom csúcsán állók is elfogadták azt. Sashalmi professzor könyvének fő célja azoknak az Oroszországban a XVIII. században megjelenő elszemélytelenítő, mondhatnánk szekularizáló tendenciáknak a vizsgálata, bemutatása, amelyek a 18. század folyamán szembementek ezzel a sztereotípnak nevezett képpel, és másfajta államképet, állameszményt próbáltak felrajzolni.

Bár a szerző témájának kifejtésére pontos időhatárokat jelöl ki, a kötet felépítése mégsem kronologikus jellegű. Három nagy része közül az elsőben az állam oroszországi és európai eltérő fogalmi meghatározásainak és problémáinak tisztázására vállalkozik, a másodikban hatalom és az állam megfogalmazására a „*proprietary dynasticism*” (tulajdonosi örökletesség)¹ összefüggésében, ezúttal Oroszország és a Nyugat szemszögéből, a harmadikban a törvény és az államelmélet

¹ Fordításom önkényes, a kifejezésnek nem találni magyar megfelelőjét. Képes György: Abszolutizmusok az európai és a magyar alkotmánytörténet c. egyetemi jegyzetében a következő körülírást adja: „A feudális korból »örökölt« tulajdonosi szemlélet alapján az egyes jelentősebb dinasztiák saját birtokuként kezdik az uralmuk alá tartozó területeket kormányozni.” Erre a szakirodalmi helyre Schrek Katalin kolléganóm, a Debreceni Egyetem oktatója hívta fel a figyelmemet.

eredetét vizsgálja *Feofan Prokopovics* munkájában, alcímében arra utalva, hogy a nevezett egyházi személy kijevi fészekből került Nagy Péter szolgálatába. A vállalt feladat különösen az első két részben követeli meg a visszatekintést a megelőző időszakokra, ami a kötet arányainak egyenlőtlenségéhez is vezet. Tizenhat fejezete közül kilenc jut az első részre, három a másodikra, négy a harmadikra, terjedelmileg még kirívóbb különbségeket alakítva ki, miután az első rész kilenc fejezete a kötetnek nagyjából a felét foglalja el. Azt, hogy a terjedelmi arányokat oldalszámokkal is alátámasszuk, értelmetlenné teszi, hogy a három fő részen kívül az igencsak terjedelmes bevezető és az ugyancsak alapos epilógus is sok teret vesz el.

A három részt megelőző bevezető maga is hármas címet visel: a célok magyarázata, műfaj és terminológia. A szerző céljának az orosz politikai gondolkodás fő irányzatainak a bemutatását tekinti abban a korban, amikor a nyugati kereszténység által értelmezett szuverenitás és politika Oroszországban még nem létezett. De itt fogalmazza meg azt is, hogy nem az orosz politikai gondolkodás történetét kívánja adni, hanem azon enigmatikus orosz szerzőkre és művekre koncentrálni, akik, és amelyek nagyobb hatást tudtak kifejteni a hatalom gyakorlására. De minden oroszországi elmélet, elképzelés alapja a cári Isten földi helyetteseként, vagy éppen hasonmásaként való elfogadása. Az uralomfelfogás változásának ábrázolására a szerző azokra az írott és vizuális ábrázolásokra helyezi a hangsúlyt, amelyek a szekularizáció, illetve az elszemélytelenítés felé mutatnak. Nem zárja ki, hogy annak a modern államfelfogásnak, amely nyugaton a XV. század második felétől alakult ki (intézményekkel, gazdasági érdekekkel, államegyházzal). Oroszországban ne lettek volna ismerői, érdemleges hatást azonban ez a felfogás ekkor még nem tudott gyakorolni. Az isteni kegyelem axiómája természetesen érintetlen maradt, de a XVII. század közepétől új jelenségekkel is találkozhatunk, a cári cím felvételével az orosz uralkodók dinasztiájuk bizánci eredetét kezdik hangsúlyozni, és óhatatlanul hat rájuk a tatár (mongol) uralom, majd szomszédság is. Azon változások jeleit, amelyeket Péter reformjai megköveteltek, először az ikonográfiában fedezhetjük fel, amennyiben az ortodox tartalmat az antikvitásra utaló jelképek kezdik színesíteni.

Fogalmi tisztázással kezdődik az első nagyobb rész is. A szerző nincs könnyű helyzetben, amikor a korabeli orosz szóhasználat elemeit az európai történelem kifejezéseivel szeretné visszaadni, ráadásul angolul. Nem egyszer kell kijelentenie, hogy az adott kifejezés a korabeli Oroszországban ismeretlen volt (pl. a politika kifejezés is a XVIII. század előtt – 37. lap). Az orosz szerzőknek azonban fokozatosan meg kellett tanulniuk alkalmazni a nyugati művekben (ill. orosz fordításaikban) előforduló új kifejezéseket, az oroszországi hatalom magyarázatában. Mintha szemléletesebb lenne az uralmi szimbólumok és emblémák használatának átalakulása, amelyben Oroszország nőalakot ölt (anyácska), míg Pétert férfiként a katonai erények megtestesítőjeként ábrázolják.

A Nyugat-Európával való összehasonlítás itt azzal a korszakkal kezdődik, amikor a nyugati kereszténységben a rendi állammal bizonyos hatalommegosztás jött létre uralkodó és alattvalói között. A szerző erre a mozaikszerű dinasztikus állam kifejezést használja, hiszen a hatalommegosztásban a részek konglomerátuma érvényesült. Mindez a területi gyarapodások, összekapcsolódások folyamatában is megnyilvánult. Franciaországban még az elkülönült tartományi parlamentek – tk. legfelső bírói fórumok – is tovább tudtak élni az országegyesítést követően. A XVII. században az abszolút monarchiákban a hadsereg, a hivatalnoki kar és a gazdasági beavatkozás fiskális-katonai jellegűvé szilárdította az államot. Oroszországban ezzel egyidejűleg a moszkvai orosz állam kialakulása, területi gyarapodása folyt az „orosz földek gyűjtése” révén (az 1300 körüli 47 ezer km² terület III. Iván korára 430 ezer km²-re nőtt), ami a fejedelmi hatalom belső növekedésével járt együtt (államigazgatás, adminisztráció). III. Iván 1462-ben már nem kérte a tatárok hozzájárulását uralmához, az orosz egyház 1448-ban autokefállá vált, III. Iván 1453-ban elutasította az egyházi uniót a Nyugattal. Bár az állam kifejezést nem használják, az eredetileg a kijevei államot jelölő Rusz-ból Rosszija lett. A keleti (szibériai) terjeszkedés következtében az orosz cár 1721-ben 16 millió km² ura lett. Címei megsokasodtak, területe azonban mégsem lett „mozaik állam”, mivel hatalmából sohasem engedett a területiális törekvéseknek.

Az 1462–1533 közti időszak egyúttal az autokrácia kiépülésének a szakasza is. Az „orosz földek gyűjtésével” párhuzamosan folyt a hatalom gyűjtése is, amiben az uralkodók élvezték az egyház támogatását. Szolgálatra kényszerítették a nemességet (ez a nyugaton teljesen ismeretlen rendszer 1762-ig állt fenn), ugyanakkor útját állták bármiféle testületi (korporatív) formáció létrejöttének. Péter uralkodása alatt az állam fiskális-katonai szerepe nőtt, de annak a kérdését, hogy modern állammá alakult-e Oroszország, a szerző nem kívánta eldönteni. Mindenesetre az újítások – még az európai politikába való bekapcsolódás sem – nem veszélyeztették az uralkodó autokratikus hatalmát.

A metaforák, allegorikus megszemélyesítések a nyugati kereszténység államfelfogásában is szerepet játszottak, de míg Angliában Britannia, Franciaországban Marianne női alakot öltött, addig Oroszországban eredetileg a medve töltötte be ezt a szerepet. Péter előtt még az uralkodói portrék is ritkák voltak. Gyakoribbá akkor váltak, amikor Péter féltestvére, Szófia a maga nőuralkodói legitimációját akarta velük megalapozni, sikertelenül. Péternek könnyebb volt velük saját, férfiúi tulajdonságát, győzedelmes hadvezéri nagyságát kifejezni.

Péter az európai politikába (a török és svéd elleni hadszíntérre való) belépése során császári (imperatori) címét nemzetközileg is el akarta fogadtatni. A spanyol örökösödési háborút sok ország számára lezáró 1713. évi utrechti békében ez sikerült is neki. A belpolitikában több olyan munkát inspirált, amelyek hatalmát, uralma jogosságát igazolták, ezek legismertebbjei *Feofan Prokopovics* művei. Prokopovics az orosz történelem korszakainak értékelését is az utókor szemszögéből vizsgálta, így elítélte, hogy egykor Vlagyimir fejedelem felosztotta a kijevi államot fiai között, mert ez az autokratikus monarchia felszámolását jelentette, amit majd III. Iván tudott orvosolni az állam újraegyesítésével. Prokopovics a területi vagy etnikai ideállal szemben a dinasztia egységesítő erejét emelte ki, orosznak számít mindenki, aki a cár (ezúttal Péter) uralma alatt él, függetlenül etnikai vagy vallási hovatartozásától. Péter egyébként igyekezett az ideológiai felszínt enyhíteni, és az ortodox vallási háttérrel lefejtteni

róla. Rendeletei fogalmazóinak még azt is előírta, hogy az ortodox egyházban használt kifejezések helyett igyekezzenek köznyelvi szavakat használni.

A kötetben ezen túl is lépten-nyomon feltűnnek a Nyugattal való összehasonlítás példái. Hiába indokolják az uralkodói hatalmat isteni eredettel a Nyugat országaiban is, ott az uralkodó, aki hatalmát Istentől kapta, de a nép által gyakorolta, koronázási esküje alapján a törvények rendszerébe, keretébe integrált hatalommal rendelkezett, amibe egyaránt beletartoztak az isteni, a természeti és az ember által alkotott törvények. Az orosz cárt egyedül az isteni törvények korlátozhatják. Péter rendeleteiből az Isten kegyelméből való formulát is elhagyta. Az ideológia átalakítása révén neki – második felesége, az írástudatlan, paraszti sorból származó I. Katalin trónöröklésének elfogadtatásával – azt is sikerült elérnie, amit nővérének, a Romanov család tagjának nem, a nőági öröklést. Historiográfiai értelemben az orosz cári uralom természetesen nem abszolutizmus, de nem is despotizmus. Jelleget – a szerző szerint – leginkább az autokrácia tudja kifejezni. A cári hatalmat befolyásoló normák a XVI–XVII. században nem jogi, hanem erkölcsi-vallási megalapozottságúak voltak. A cárnak tanácsot adó testület (*szobor*) is egyházi jellegű volt, nem formális, hanem konzultatív testület. Vannak példák arra, hogy a cár valóban „konzultált” bojárjaival (mint Alekszej Mihajlovics), de a döntés akkor is egyedül az övé volt.

A könyv második nagy – bár az elsőnél azért jóval karcsúbb – része, amely címe szerint a „proprietary dynasty” összefüggéseiben keresi a hatalom és az állam megfogalmazását, a hatalom örökleteségének oldalát vizsgálja. Egy ország tulajdonosi jogon való felosztása a családtagok (általában fiúk) között a nyugati országokban sem volt ismeretlen, így ennek meglétét nem lehet Oroszország elmara-dottsága alapvető okának tekinteni. Az uralkodót a birodalom minden elképzelhető alkotórésze tulajdonosának tekintő szemlélet szélsőségei azonban csak Oroszországot jellemezték. Groteszk példája ennek, amikor a börtönben a rab azzal védi ki az ör szakállrángató szándékát, hogy ő parasztként a cár szolgája, így szakállra is a cáré, megrángatása a cár elleni vétek (295. o.). A szerző ismét bizonyí-

tékokat hoz fel a cári hatalom korlátlanságának igazolására, ezúttal a hatalombirtokos *goszudar* elnevezésének történeti és etimológiai értelmezésével is. Míg nyugaton az uralkodónak törvényes kötelezettségei is voltak, a hatalom közfeladat jellege ellensúlyozta a tulajdonosi jog egyoldalú érvényesülését, addig Oroszországban a cári hatalom korlátlan volt, képviselője az állammal azonosult, egyúttal az ortodoxia védelmezője is volt. A hatalom nyugatizálódásának első jeleit az 1649. évi törvénykönyvben találhatjuk, amikor az uralkodói ügy (*goszudarsztvennoje gyelo*) mellett az állami ügy (*zemszkoje gyelo*) meghatározás is feltűnik, sőt, esetenként az egyházi érdek elé is kerülhet. Péter alatt a közjót is az állam javaként értékelték.

A szerző fontos megállapításokat vont le az uralkodói méltóság, a hatalom öröklésének kérdéséből is. A cárok hatalmának isteni jogalapja nem tartalmazott semmiféle rendszert az utódlásra. Ha íratlan szabály nem is volt, általában az elsőszülöttség joga érvényesült. Akaratukat az első Romanovok sem írták le, gyakorlattá vált azonban az uralkodójelölt (az előző uralkodó fia) bemutatása egy nyilvános (az ortodox évkezdethez, szeptember 1-hez kötött) bemutatása. Amikor azonban Péter bátyjáról, Ivánról köztudottá vált, hogy szellemileg fogyatékos, az 1682. évi bemutatáson az idősebb fiút első, Pétert második cárként mutatták be. Péter pedig utóbb, uralkodóként, az 1722. évi öröklési törvényben, azt sem írta elő, hogy utódát leszármazottai közül válasszák ki. (A Mensikov vezette politikai kör közismerten második feleségét, Katalint emelte trónra, holott Péter első feleségétől még élt leszármazottja, a későbbi II. Péter.)

A szerző a harmadik nagyobb részt az eddig is sokszor emlegetett Feofan Prokopovics munkásságának szentelte. Bár összességében a három rész közül ez a legkarcsúbb, tagolása mégis szinte meghaladja azokat (a majdnem pontosan száz lapnyi rész éppen tíz alfejezetre oszlik). Sőt, ez esetben a kronologikus tárgyalás is időszerűvé válik, hiszen a politikai íróként nevet szerző egyházférfi munkássága különböző szakaszaiban más-más szempontot részesíthetett előnyben, s idővel véleménye is csak gazdagodott. Színes életpályát mondhatott a magáénak, amelyben még vallási (egyházi) hovatartozását is váltogatta. Ortodox szerzetesként indult, görög katolikussá lett, há-

rom évig Rómában képezte magát, majd nyugat-európai körút után Kijevbe visszatérve, és újra az ortodox egyházhoz csatlakozva, kezdett munkálkodni, főleg tanítani. A közügyekben való gyakori véleménynyilvánítása pályája emelkedésével járt. Az orosz-svéd háború idején – amint ezt Kijev akkori orosz kormányzója jelentette a cárnak – a kijevi szerzetesek közül az egyetlen volt, aki Pétert támogatta. Így nem volt véletlen, hogy 1711-ben a barlangkolostor apátjává, a teológia professzorává, és az akadémia titulust viselő kijevi iskola rektorává nevezték ki. Ezt követően viszonylag soká, 1716-ban költözött az új fővárosba, Szentpétervárra, ahol újból a cári politika szószólójává vált. Az I. Péter második házasságából született Péter (Petrovics) cárevics első születésnapjára írt szentbeszédében őt nevezte a cári hatalom méltó örökösének, amely egyúttal azzal járt, hogy az idősebb fiút, Alekszejt, és az ő fiát (a később II. Péter néven mégis cárrá emelkedett Péter Alekszejevicset) alkalmatlannak tartsa a méltóságra. Prokopovics előbb az egyházi hierarchiában emelkedett (püspök, sőt érsek lett), majd az államban jutott magasabb pozíciókba, míg végül az I. Péter által megszüntetett patriarchai szék helyére állított Szent Szinódus elnökhelyettese lett. Ebben a minőségében írta a fő munkájának számító „Az uralkodó akaratának jogossága az utódok kijelölésében” c. művét (1722), amely egyértelműen a cári akarat kizárólagosságát vallotta ebben a döntésben. Nem csoda, ha tekintélye és befolyása I. Katalin – minden addigi öröklési szabályt és elvet meghazudtoló – uralkodása alatt is megmaradt.

A harmadik részben – Prokopovics politikai nézeteinek bemutatásához – Sashalmi professzor a teológus-politikus öt művét vette alapul, két szentbeszédét és három szisztematikus munkáját. A rész a hatalom kifejeződése új fogalmainak megjelenésével és értelmezésével kezdődik. Az új szavak bevezetését az államigazgatás, a hivatali szervezet új jelenségei és módszerei tették szükségessé. Közöttük egyaránt szerepelnek nyugatról átvett kifejezések, és Prokopovicsnak – részben orosz előzményeket felhasználó – saját szóképzései. Sashalmi előzetesen mentegetőzik a fejezetekben a megértést segítő hosszú idézetek miatt, és figyelmezteti az olvasót az egyes kifejezések fordításának, és így megértésének nehézségeire. Ugyanis

például az értelmezés olyan szintjére kellett leszállnia, hogy miben látta Prokopovics az uralkodói hatalom lényegét (amelyen keresztül Isten kormányoz), és hogyan vezet ez a patriarchai hatalom megszüntetéséhez, vagy, hogyan vált az uralkodó (*monarcha*) és a haza (*otyecsesztvo*) szavak használata az uralkodó személye és az állam közötti kapcsolat lazításának eszközévé. Utóbbi jelei már 1716-ban, a Péter Petrovics születésnapjára írt, az államformákat mérlegelő szentbeszédben feltűnnek. Az államhatalomnak ugyanakkor meg kell felelnie a természetes jognak, amit persze nem embertől származónak tart, hanem az isteni akaratral azonosít, és bibliai példákkal igazol. Továbblépést jelent az elméletben az uralkodó és alattvalói között elképzelt szerződés is, hiszen az alattvalók egyetértése (mintegy beleegyezése) szükséges az uralomhoz, ami természetesen nem kétoldalú megegyezésen alapul, hanem egyértelműen az isteni akarat határozza meg. Talán még azt is mondhatnánk, hogy azt, hogy Isten a nép által fejti ki akaratát, Prokopovics a Nyugat-Európában felbukkanó társadalmi szerződés-elmélet ruhájába öltöztette, amit egyúttal megfosztott azoktól a korlátozó elvektől, amelyek a hagyományos moszkovita álláspontban jellemezték az uralkodói hatalom elfogadását. „Az uralkodó akarata...” értekezés másik újdonsága az „alkalmatlanság” kategóriájának beiktatása. A nyugaton már régóta ismert idoneitás elvét Oroszországban először 1682-ben alkalmazták, amikor Péter egyedüli cárrá lett a foggyatékos Iván helyett. Elvvé viszont Péter 1722. évi örökösödési törvényében emelkedett, amit az Alekszej felmerült konfliktus váltott ki.

Prokopovics munkájában fontos szerepet kap az uralkodói fensőbbiség (szuverenitás) megkövetelése, amely azután a törvényes szabályzatokban is elfogadásra jutott. A szerzetes-ideológus megfogalmazásában a szuverenitásnak négy ismérve volt: semmiféle emberi hatalomnak nincs alávetve, nem kötik a törvények, nem lehet elszámoltatni, végül független. A cárnak való engedelmesség alapvető elv volt, aminek megsértése Prokopovics szerint akár elkárhozást vonhatott maga után. Péter 1716. évi katonai szabályzata egyenesen lefejezéssel büntette a cárra sértő kifejezéseket használókat, vagy a cárt akár csak szavakkal bírálókat. Prokopovics a *velicesesztvo* kife-

jezés mellett használja a németből russzicizált *majestas* szót is, bár tartalmának nem sok köze van eredeti (a francia Bodin munkájában használt) jelentéséhez. Ezt igazolhatja, hogy az uralkodói hatalom indoklásában korántsem a korban elterjedt nyugati érveket használta, hanem biblikus tételeket. (Az engedelmességre például Pál apostolnak a Rómaiakhoz írt levele 13. szakaszát). A szuverenitás és a törvény – az előírások minden, a hatalmat korlátozottnak mutató kifejezésével szemben – így az autokrácia kiszolgálóivá váltak, s ennek értelmében az uralkodó lehetett az egyetlen törvényhozó. A törvényes korlátlanság teljes szabadságot biztosított neki, tetszése szerint változtathatta a szokásokat (hagyományokat), a meglévő törvényeket. Még a közjó érdekét is felülmúlhatja, ami a nyugati abszolutizmusoknál legalább írott elv volt. Alatta megváltozik a törvény értelme is, eddig az isteni törvényt jelentette, most az uralkodói akarat érvényesülését.

A kötet utolsó, összességében a tíz lapot alig meghaladó fejezete Oroszország női alakot öltő allegorikus ábrázolását mutatja be Nagy Péter és utódai korában az írott és a vizuális forrásokban. Az orosz történelemben ugyanis a monarchia (tk. birodalom) és az állam nem feleltek meg egymásnak. Az orosz monarchia, mint intézmény, felelt az államnak, az uralkodó személyén keresztül uralta annak szervezeteit. A személyes uralom mércéjén keresztül intézményes és szimbolikus változások mentek végbe. Megjelenítésére a legalkalmasabbak azok az ikonografikus ábrázolások, amelyeket Prokopovics is annyira becsben tartott. A Péter halála után fogalmazott szentbeszédében a cár pecsétjét az uralkodó jelképének nevezte, amely egész Oroszországot megjeleníti, utalva Péter munkájára. A szuverenitás Bodin féle elve Nyugaton a hatalom jelképes ábrázolásával járt együtt, s az adott ország vagy az antik Minerva vagy Szűz Mária képét öltötte. A női jelkép Oroszországban csak Péter alatt jelent meg, összefüggésben az államfogalom késői megfogalmazásával és nem kis mértékben a nyugat-európai és az ortodox ikonográfia eltéréseivel. Oroszország nőalaként való megjelenését Péter azovi háborújának idejére lehet visszavezetni, amikor 1696-ban egy, a flotta létrehozása tiszteletére készített emlékérmén Oroszország királynő

alakban jelent meg. Az új szimbolika – amelyben szerepet kapott Péter hadvezérként való ábrázolása – és a jelenetek szóbeli interpretációja a tömegek ráébresztését célozta az uralkodó, és a részben új elveken nyugvó hatalma iránt. A női szimbólum megjelenésében a döntő szerepet az oroszországi politikai ikonográfia gyors nyugatosodása játszotta. A képanyag átalakulása Péter reformjainak megfelelően magával vonta az antik alakok, korábban tiltott pogány istenek és istennők ábrázolását, nem egyszer az ókori római császárság, vagy a reneszánsz ikonográfiájára emlékeztetve. A női megszemélyesítés terjesztésének fontos eszközéül szolgáltak a Péter alatt elterjedt, korábban ugyancsak ismeretlen emlékérmek. Közülük is kiemelkedik az 1724-ben, Péter második felesége, Katalin császárnévra való koronázására készített hatalmas veret, amelyen a két nagyobb élő alakot, Pétert és feleségét, mitologikus és jelképes alakok veszik körül, közöttük Oroszország női alakja is. A női allegória gyakorisága és szerepe csak megerősödhetett Péter 1725-ben bekövetkezett halála után, amikor 1796-ig Oroszországnak túlnyomóan női uralkodói voltak. És bár ez a női uralom 1796-ban véget ért, a női allegória megszokottságán nem változtatott. Kár, hogy a szerző által említett sok festmény, és részletesen leírt érem képét – egy, Joseph Wagner festménye kivételével – vizuálisan nem láthatjuk.

A kötet epilógusa nem az eddigiek összefoglalását adja, hanem egyfajta aktualizáló tanulságtétel. A szerző „A goszudarsztvennoszty fontossága a mai Oroszországban” című fejezetet a modern Orosz Föderáció 1993. évi alkotmányának elemzésével kezdi, amelyben az állami hagyományok tiszteletének kimondása a Nagy Péter korában bevezetett politikai kifejezések használatával jár. A preambulum bizonyos karizmatikus szavakat említ. Legfontosabb cél az integritás, az állami egység megőrzése. Hivatkozik korábbi (de a kötet időhatárait messze túllépő időben uralkodó) cárokra (a nagy reformer II. Sándor 1835-ben írt levelére, és II. Miklós 1905. évi manifesztumára), akik hasonlóképpen a birodalom széthullásától féltek. Nem csodálkozhatunk azon, hogy Gorbacsov lett valamennyi főtitkár között a legnépszerűtlenebb, hiszen alatta ment végbe a szovjet állam dezintegrációja. Az új alkotmány az egységet mind a területi teljes-

ség fenntartása, mind az erős hatalmi összpontosítás révén érvényesíteni akarja. Az elemzők ezt valamiféle szuper elnöki hatalomnak értékelik, amiben az állam elnöke a cárokéhoz hasonló hatalommal rendelkezik. A Putyin első elnöksége idején, 1999-ben kibocsátott millenniumi manifesztum, ezt az egységet kívánta megvalósítani az Orosz Föderalizációhoz tartozó tagköztársaságok és autonóm területek szabályzatainak modernizálásával, amelyben előírták, hogy a tagköztársaságoknak a föderalizációs alkotmányának (az integritásnak) ellentmondó előírásai érvényüket veszítik. Van olyan kutató, aki szerint a területi integritás hangoztatása Putyin 2003-as, a Szövetségi Gyűlésben elmondott beszédében az autokrácia kifejeződésére utal.

Putyin „Nagy” Pétert az orosz történelem hőségének tekinti. Pétertől érvényesül az orosz államban az erős, törvényektől nem korlátozott uralkodói hatalom, és a hatalmas kiterjedésű térség területi egysége, biztosítva az állam nagyhatalmi szerepét, valamint quasi a lakosság jólétét. Ezek a feltételek azonban már Prokopovics írásaiiban is megjelentek, hogy onnan átkerülhessenek Péter politikájába.

Sashalmi Endre könyvének kiemelkedő érdeme a szerző szinte felmérhetetlen forrásbeli és irodalmi tájékozottsága. Már eredeti célkitűzése is ezt kívánta meg, amikor témáját nem kronologikus felépítésben kívánta tárgyalni, hanem a korabeli szerzők legnevezebbjeinek, azoknak a múltbeli szerzőknek a nézeteit ismertetve, akik véleményt nyilvánítottak a hatalom mibenlétéről. Ha ismertetésünkben ezek részletezésére nem is térünk ki, a professzor fejtegetéseiben, érveléseiben nevek, művek tucatjai sorakoznak egymást követően. Ugyanakkor nemcsak a múlt és közelmúlt nemzetközi russzisztikai szakirodalmát ismeri kiválóan, hanem a világ különböző szögleteiben napjainkban megjelenő modern munkákat is, vitáikkal, esetenként ellentétes véleményeikkel, amelyek között többnyire bátran foglal állást. És ha nem is sűrűn, de a jegyzetekben a hazai tudomány (leginkább persze a russzisztika) képviselőinek neveit (*Font Márta, Niederhauser Emil, Szűcs Jenő, Szvák Gyula, Vásáry István, Zoltán András*) is megtaláljuk. Ritka előfordulásuk persze arra is felhívhatja a figyelmet, hogy bármennyire is kiváló a hazai tudományunk, kellő számú idegen nyelvű publikáció nélkül bizony

nemzetközi visszhang nélkül marad.

A bőséges forráshasználat, a számtalan szakirodalmi utalás, a gyakori idézetek által keltett zsúfoltságot a munka erős tagolása oldja. A három nagy rész számozott fejezetekre oszlik, azok alfejezetekre, ha nem is egyszerű, de tartalmukat pontosan körülíró címekkel és alcímekkel. A különféle vetületek természetesen szükségessé teszik, hogy a szerző alkalmanként visszatérjen korábban már említett forrásokhoz, megállapításait ismételje. A sok alfejezet, a tagoltság azonban mégsem veszélyezteti a munka eszmei egységét. Minden fejezetéből egyértelművé válnak az orosz történelem sajátos, a nyugat európai formáktól eltérő sajátosságai, az ahhoz való, illesztés, az uniformizálás elképzelhetetlensége.

Sashalmi Endre könyve arról győzi meg az olvasót, hogy az orosz cárok hatalmának magyarázata többféle értelmezést is megenged. A szakmabeliek bizonyára az ő értelmezésében is találnának vitára érdemes álláspontot, a kevésbé jártas olvasót azonban ez nem térítheti el a szerző alapos érveléseitől. Ha a recenziens kifogásolnivalót keres, egy következetlenséget említhet. A kötet címében I. Péter cár neve szám és jelző nélkül szerepel, hasonlóképpen a kötet nagy részében is. (II. és III. Péter valóban a vizsgált korszakon túl uralkodtak.) Néhány fejezetcímbe, majd az utolsó fejezetek szövegében viszont neve nem szerepelhet a történetírásban elterjedt „Nagy” jelző nélkül. Persze ezzel, vagy e nélkül is tudjuk, kiről van szó, egyfajta egységesítés azért nem ártott volna. (A recenziens nem tudja feledni a történelmi nagyságokat kritikusan szemlélő egykori kiváló szlavista professzora [aki munkájával a bibliográfiában szerepel is] egyetemi előadását, amelyben vonakodott a Nagy jelző használatától, s nyelve leharapásával akarta magát büntetni, ha mégis kimondaná.)

A kötetből nem hiányozhat a köszönetnyilvánítás sem a létrehozásában segítséget nyújtó tudósoknak, kollégáknak, amit a rövid előszóban találunk. A kötet megjelentetése *Igor Nemirovszky* úrnak, az Academic Studies Press igazgatójának köszönhető, akinek figyelmét a szerző egy korábbi (angol nyelvű) munkája keltette fel. Szakmai támogatói különféle Egyesült Államokbeli, ukrán és lengyel egyetemek professzorai, akik közül van, akinek külön keresztnevét hasz-

nálva is kifejezi köszönetét (ami az angol nyelv sajátosságait ismerve mintegy tegező formát fejez ki). És persze köszönet jár türelmükért feleségének és két fiának is.

A pécsi professzor nem először foglalkozik az orosz hatalomgyakorlás kérdésével. Erről – illetve ennek egy szakaszáról – szolt akadémiai doktori értekezése is (Trónöröklés és isteni jogalap Oroszországban 1613–1725 között, az írott források és az ikonográfia tükrében). Időhatáraiban a jelenlegi munka ennél tágabbat ajánl, és a szerző nemcsak az időhatárokat terjesztette ki, hanem a tárgyalt jelenségek földrajzi-politikai megjelenésének határait is. Hiszen az összehasonlítás szükségessé teszi az európai kitekintést, a – néhol tudatos, néha véletlenszerű – párhuzamok, egyidejűségek ismertetését, magyarázatát.

A recenziót hadd zárjuk egy öröndetes értesüléssel annak illusztrálására, hogy Sashalmi professzor munkásságát a tudomány, a rusz-szisztika nemzetközi fóruma is mennyire elismeri. Könyve 2023-ban elnyerte az Eighteenth-Century Russian Studies Association évi publikációs díját, a Marc Raeff Prize kitüntetést. Elismerésének rangját emeli, hogy Sashalmi professzor nemcsak az első magyar tudós, aki ebben a díjban részesült, hanem az első, aki nem észak-amerikai vagy orosz kutató.

Sashalmi Endre: *Russian Notions of Power and State in a European Perspective. 1462–1725: Assessing the Significance of Peter's Reign*. [A hatalom és az állam orosz megfogalmazásai európai látószögből (1462–1725), különös tekintettel Péter uralmának jelentőségére] Academic Studies Press, Boston, 2022. 548 o.

ifj. Barta János

A „másságról” alkotott kép a birodalmi Oroszországban – 1547–1917*

Az *Images of Otherness in Russia 1547–1917* címmel megjelent, három nagy egységből és összesen 19 fejezetből álló tanulmánykötet, a Finn Tudományos Akadémia támogatásával öt éven át folytatott projekt terméke, melynek címe a következő volt: „Ellenségkép és az ellenség attribútumai a forradalom előtti Oroszországban”. A könyv szerkesztői *Kati Parppei*, illetve *Bulat Rakhimzianov*: előbbi a University of Eastern Finland docense, míg utóbbi az University College Dublin PhD hallgatója. A kiadvány érdekessége, hogy a szerkesztők által jegyzett bevezetés mellett mindhárom nagyobb egységet megelőzően egy, a szűkebb kontextus alapproblémáit bemutató összefoglalás is helyet kapott a könyvben, amelyek szerzői az adott korszak kutatásának jeles képviselői.

Az általános bevezető részletesen taglalja a mű címében olvasható két fogalmat (*image*, *otherness*), mégpedig általános (kognitív, kulturális) és speciálisan orosz szempontból elemezve azokat: azaz bemutatja, hogy milyen univerzális emberi (pl. pszichológiai) tényezők vannak a másikról alkotott kép formálódásának, illetve milyen egyedi tényezők alakították ezeket orosz részről a különböző történelmi korszakokban. A kronológiai kezdőpontot (1547) IV. Iván cár-ra koronázása képezi, míg az 1917-es záródátumot értelemszerűen a cárizmus bukása indokolja, de a XVI. század közepe elsősorban nem az orosz uralkodó új hatalmi státusának kinyilatkoztatása miatt fontos, hanem azért, mert ekkor, a Kazanyi Kánság (1552) és az Asztrahányi Kánság (1556) elfoglalása folytán jött létre a Moszkvai Fejedelemségből Oroszország, egy soknemzetiségű birodalomává válva, amely aztán hamarosan megkezdte Szibéria meghódítását.

* A recenzió a Nemzeti Közszerológálati Egyetemen 2023-tól müködő *Oroszország Története Kutatómühely* programjának keretében készült.

A könyv első része a *Prototípusok teremtése* címet viseli és a tanulmányok a XVI. század második felétől a XVIII. század végéig terjedő évszázadokat fogják át. Ebben az időszakban a domináns választóvonal a „mi” (tehát az oroszok) és az „ők” közt egyértelműen a vallás volt. Az „orosz” identitás (azaz a *russzkij* mint jelző) lényegét az egyén vonatkozásában az *ortodox kereszténységhez* való tartozás, még pontosabban az *orosz ortodox egyházhoz* való tartozás fejezte ki. E pontosítás azért szükséges, mert a vallási identitás nemcsak a nyugati kereszténység vagy az iszlám vonatkozásában jelentett megkülönböztetést, hanem a többi ortodoxszal szemben is: ugyanis a más területekről érkező ortodoxokat Oroszországban második keresztységnek vetették alá a XVII. század második fele előtt, ha ott kívántak maradni.

A XVI–XVII. században (sőt még azon túl is) a következő, egymást átfedő terminusok léteztek Oroszországban, amelyekkel a nem-orosz (azaz a nem orosz ortodox) népességet illetve a kormányzat: a nyugatról érkezőket összefoglaló néven *nyemci* (németek) néven emlegették, ez azonban általánosan az *északnyugat-európai protestánsokat* jelentette, tehát csak részben volt etnikai vonatkozása. A másik terminus, amely egyaránt lefedte a nyugatról érkező, tehát keresztény külföldieket, valamint a cárral nem-ortodox hitű alattvalóit (legyenek azok az iszlám, vagy más vallás hívei, vagy akár animisták), akik a birodalom területi terjeszkedése révén váltak a cárral alattvalóivá, az *inozemci* (*másföldiek/ idegenföldiek*) volt; ugyanakkor ezzel párhuzamosan mindkét vonatkozásban használták az *ino-verci* (*máshitűek*) szót is.¹

A XVIII. században azokat a *máshitűeket*, akik az orosz ortodox egyház tagjai lettek az áttérés folytán, az *újonnan megkereszteltek*

¹ E terminológiai kérdéseket magam is részletesen taglaltam két frissen megjelent írásomban is: „Muscovite ideology and the ‘Other’ in the town: Articles of the 1649 law code and the impact of local initiative,” In: Simon Dreher – Wolfgang Müller (szerk.): *Foreigners in Muscovy: Western Immigrants in Sixteenth and Seventeenth-Century Russia*. (New York: Routledge, 2022) pp. 80–95.; „Aspects of Relationships between Russians and Other Ethnic/Religious Groups Reflected in the Muscovite Law Code of 1649,” In: Przemysław Wiszewski (szerk.): *Legal Norms and Political Action in Multi-Ethnic Societies: Cohesion in Multi-Ethnic Societies in Europe from c. 1000 to the Present*. vol. III. (Turnhout, Belgium: Brepols Publishers, 2023) pp. 18–199.

(*novokrescsennije*) terminussal illették. Ugyanakkor a század végére a vallási elem már némiképp háttérbe szorult az oroszok és a *máshitűek* megkülönböztetése kapcsán: ezt mutatja, hogy a *máshitűekre* immár a *másszületésűek* (*inorodci*) megjelölést használták (ez 1822-ben külön jogi kategória lett!), ami arra utalt, hogy az életmódbeli, nyelvi stb. különbségekre esetükben úgy tekintettek, hogy azok „eltüntethetők, akár asszimilációs politika, akár akkulturáció révén”.² Az iménti példák is bizonyítják, hogy a XVIII. században, különösen pedig a század második felében, a nemorosz népességet a kormányzat igyekezett különböző, a korábbiaknál már *specifikusabb kategóriák mentén* azonosítani, ami azonban nem jelentette az egymást átfedő jelentéssel bíró terminusok megszűnését, sem azt, hogy az ortodoxia mint az orosz identitás alapja elvesztette volna jelentőségét.

Ez vezet át a könyv következő részéhez, amely „*A belső mások*” *kategorizálása* címet viseli (mégpedig a kategorizálás tág értelmében), és amely a XVII. századtól a XX. század elejéig bezárólag tartalmaz esettanulmányokat, olyan témákban, mint például a Kaukázusról alkotott kép a birodalmi nézőpontú fotográfiában, vagy a birodalom különböző részein élő zsidó közösségek közti etnográfiai különbségek iránti érdeklődés a XX. század elején, amely kezdeményezés magától a nyugatosodott zsidó értelmiségtől származott.

A harmadik rész, „*A másik, a konfliktus és krízis időszakában*” címmel, a belső és külső ellenséggéppel foglalkozik a XIX. század utolsó évtizedeitől az 1917-ig terjedő időszakot dolgozva fel, olyan témákat tárgyalva, mint például a monarchia ellenségeinek megjelenítése az 1905-ös forradalmi krízist követő években, vagy éppen a külső ellenség állatok formájában történő szimbolizálása 1890–1905 közt (pl. Németország: kutya; Kína: sárkány; Japán: cápa, makimajom). A tanulmányokhoz ebben a részben nagyobb mértékben társulnak képek is, amelyek igen jól egészítik ki a szöveges leírást. Éppen ezért ennek az egységnek az egyik tanulmányából választottam egy olyan képet részletesebb bemutatásra, amely szélesebb érdeklődésre tarthat számot, és egyben jól visszaadja az írás lényegét.

² A *másszületésűek* mint jogi kategória bevezetése Szperanszkijhoz köthető, aki Szibéria őslakosaira használta azt, viszont a század végére már a birodalom nem-keresztény népeire vonatkozott: muszlimokra, buddhistákra, zsidókra, animistákra egyaránt.

Az 1905-ös forradalomra adott jobboldali monarchista reakció propagandájának egyik eszköze az 1906 elején Moszkvában létrehozott, Kancsuka (*Knut*) nevű satirikus heti magazin volt. A kiadvány sajátosságát az adta, hogy azon első magazinok egyike volt, amelyek kifejezetten a jobboldali politikai satíra szócsövének számítottak. A lap alapítója, Vlagyimir Olovenyikov, nemcsak az ún. Feketeszázak³ néven ismert szélsőjobboldali mozgalom aktivistájaként ismert, de tagja volt az Orosz Nép Szövetsége nevű, ultrakonzervatív monarchista pártnak is. Oleg Minyin tanulmánya (több más képi ábrázolás mellett) a Kancsuka magazin első számának címlapját közli és elemzi röviden ikonográfiai szempontból. E képet⁴ azért érdemes kiemelni, mivel jól megragadhatók rajta a XIX. századi orosz konzervativizmus alapelemei.

A kép tetején levő felirat, a Kancsuka, tehát a magazin neve, a feliratban pedig maga a jellegzetes orosz fenyítő eszköz képi ábrázolása is látható. Fent, jobb oldalon, egy további felirat közli, hogy ez a kiadvány első száma, egyúttal megjegyezve, hogy „bizonyára nem az utolsó az 1906-os évben”. A *lubok*-poszter⁵ műfajába sorolható kép címe a jobb alsó sarokban található, *Az ügyes kocsis* megnevezéssel, alatta pedig egy verses méltatás, amely a kocsis erényeit fejti ki – ő az igaztalanok réme, a rend barátja, akár reformról, akár problémák kezeléséről legyen szó –, aki pedig nem más, mint felismerhetően a konzervatív a miniszterelnök (1906–1911), Sztolipin. A kocsi ülésén Oroszország női alakban való allegorikus megismerésére látha-

³ A kérdésre magyarul lásd: Bebesi György: *A feketeszázak. Az orosz szélsőjobb kialakulása és története a századelőn*. (Budapest, Magyar Russzisztikai Intézet, 1999.)

⁴ A kép forrása: <http://www.stolypin.ru/muzejnye-eksponaty/knut.php> Letöltés ideje: 2023. 12. 14.

⁵ A *lubok* egyszerű kivitelű fametszetként, népi használatra szánt vallási témájú képes nyomtatványként indult a 17. században, amit aztán kézzel színezték vagy festettek. Először a 18. század második felétől tett szert nagyobb jelentőségre, amikor már a szórakoztató funkciója került előtérbe, virágkora pedig a 19. század volt, amikor a népi szórakoztatás meghatározó médiumává vált. A *lubok*-készítés technológiájának fejlődésével (különösen a litográfiai technika bevezetésével) a 19. század második felében, a *lubok* egyre inkább *plakát/poszter* jellegűt öltött, a 20. század elejére pedig olyannyira széleskörű elterjedtséget élvezett, hogy mondhatni „nemzeti” karaktervonássá vált. A *lubok* nemcsak a szórakoztatás, hanem a propaganda eszközeként is kiváló médiumként szolgált, és a patriotizmust is erősíthette, mint például a 19. század háborúiban.

tó, akit a hagyományos orosz viselet mellett a fejdíszébe írt felirat (*Rosszija*) azonosít. A kocsis előtt az orosz trikolor, melynek színeibe az *autokrácia*, *ortodoxia*, *népi(es)ség* szavakat írták. A triász, amit 1833-ban Szergej Uvarov művelődésügyi miniszter alkotott meg, mégpedig a francia forradalom „Szabadság, Egyenlőség, Testvériség” triászának ellenpontjaként, az orosz konzervativizmus ideálját foglalja össze. A trojka középső lova felett az „Oszthatatlan Oroszország” felirat szerepel. A kocsit és a lovakat fenyegető kutyák az autokrácia ellenségei, mint pl. az októbrista párt (a kép alján jobb oldalon), és ugyancsak ide tartozik a Sztolipin kezében levő kancsuka feletti nagy madár, amelyre az *anarchia* szó van írva, illetve a fán ülő madár, amelyen a *zsidó szövetség* felirat látható.

A képi ábrázolások Oroszországban a XIX–XX. században egyre nagyobb szerepet kaptak a „másik” megjelenítésében, ami érthető a képiséget erősen előtérbe helyező orosz kultúra vonatkozásában, és amely jellegzetesség az ikontiszteletből eredeztethető.

A kötet, gazdag tematikája és bő kronológiai keretei miatt nemcsak az identitás, hanem a politikai ikonográfia és a birodalom népei vonatkozásában követett orosz kormányzati politika iránt érdeklődők számára is hasznos olvasmánycikként szolgál.

Kati Parppei – Bulat Rakhimzianov: *Images of Otherness in Russia 1547–1917* [A másságról alkotott kép Oroszországban 1547–1917]. Boston, Academic Studies Press, 2023. 491 o.

Sashalmi Endre

A jedwabnei tömeggyilkosság

A *Neighbors – Szomszédok* című könyvet 2022-ben új kiadásban jelentette meg a Princeton University Press, benne a szerző, *Jan T. Gross* új előszavával. Ebből megtudjuk, hogy a könyvet már tizenhárom nyelvre fordították le. A háború után sokáig nem írtak a kutatók a zsidók meggyilkolásáról, mert nehéz volt szembenézni a történetekkel, és azzal, hogy akkor senki nem fejezte ki a szolidaritását az áldozatokkal. Az ötvenes évek elején *Raul Hilberg* készített disszertációt a témáról, és maguk a zsidók gyűjtötték a dokumentumokat, például *Emanuel Ringelblum*, és a Németország amerikai zónájában élők, illetve Lengyelországban a Zsidók Központi Bizottsága. Ezeket az anyagokat Varsóban, a Zsidó Történeti Intézetben őrzik. Lengyel nyelven *Mordechai Tsanin* cikkgyűjteményéből lehet tájékozódni a holokauszt történetéről.

A zsidók kiirtása a tudósok munkáiban a német–zsidó ellentét részeként jelenik meg. Igen, de volt, ahol a helybeli lakosság vett részt a holokausztban, másutt, Hilberg kifejezésével, a bystanderek, a Vichy-adminisztráció, a magyar csendőrség, és más kelet-európai rendőrség. Maga Gross kérdőívekkel dolgozott, és személyes tanúvallomásokat vizsgált. Könyvét hosszú, alapos vita követte, de a lengyelországi Nemzeti Emlékezet Intézetének kommunikéje igazolta Gross megállapítását: Jedwabnéban valóban maguk a lengyelek mészárolták le zsidó szomszédaikat. Időközben a jedwabnei tömegsír felső rétegét feltárták, és a felületes vizsgálatok 3–400 áldozatot találtak. Ezután állították fel a Lengyel Tudományos Akadémián belül a Holokauszt-kutatás Lengyel Központját. 1989, az *annus mirabilis*, a Szovjetunió felbomlásával és a kommunista cenzúra megszűnésével újabb lendületet adott a téma szabad kutatásának. Kiderült, hogy

a kommunista uralom idején nem történt újabb zsidóüldözés, bebizonyosodott, hogy sem a nácik, sem a kommunisták nem gyilkoltak Jedwabnéban, azt maguk a helybeli lengyel lakosok követték el.

Ekkor kezdődött a „súlyos múlt” még „kibeszéletlen” elemzése, a régió német megszállásának a tények alapján való vizsgálata. Ennek során az addig elfogadott nézet, mely szerint a helybeliek sok üldöztetést éltek át a kommunistáktól és a fasisztáktól, valótlannak bizonyult, és a helyi népesség bűnrészességének története lépett a helyébe. Kizuhant a csontváz a szekrényből. Voltak, akik úgy reagáltak, hogy „fel kell emelni Lengyelországot a térdéről”, és hogy „nemzetközösséget nem lehet a szegényre építeni” (XXVI. o.). Gross bizonyítékokat idéz azzal a hamis megállapítással szemben is, hogy a lengyel társadalom a német megszállás alatt többségében menteni igyekezett a zsidókat. Ez nem igaz, bár valóban voltak hősök, akik bújtatták az üldözötteket.

1941. július 10-én a nácik által elfoglalt Lengyelországban Jedwabne város lakóinak felét brutálisan meggyilkolta a lakosság másik fele: 1600 embert, férfiakat, nőket és gyerekeket. Ebből a döbbenetes holokauszt történetből megtudjuk, hogy a zsidókat nem arctalan nácik, hanem az ismerőseik, a szomszédai ölték meg. Hasonló témáról szól *Jan T. Gross* a Princeton Egyetem emeritusz professzorának a *Félelem – Antiszemitizmus Lengyelországban Auschwitz után* című könyve.

1949 januárjában a lengyel kisvárosban, Jedwabnéban, Mazowsze tartományban, a titkosrendőrség letartóztatott 15 embert. A nevük megtalálható a baljós hangzású Likvidációs jelentésben. A letartóztatottak parasztok, idénymunkások voltak, de volt közöttük két cipész, kőműves, ács, két lakatos, postás és egy városházi recepciós. Néhányan családosak (egyikük hat, másikuk négy gyermekkel), a többiek nőtlenek voltak. A legfiatalabb 27, a legöregebb 64 éves volt. Átlagemberek voltak tehát. A helybelieket megdöbbentette a hír, amikor 1949-ben a lomzai kerületi bíróság vád alá helyezte Boleslaw Ramotowskit és huszonegy társát Szmul Wasersztajn szemtanú vallomása alapján, miszerint Jedwabnéban részt vettek a zsidók meggyilkolásában.

Wasersztajn a következőket mondta el: a háború kitörése előtt Amerika mögött Lengyelországban élt a világ második legnagyobb létszámú zsidósága. Jedwabnéban 1600 zsidó élt, és csupán 7 maradt életben. 1941. június 23. reggelén németek jelentek meg a városban, és zsidóellenes pogromra buzdítottak. Három lengyel bandita, Borowski, Wacek és Mietek más banditákkal végigjárták a zsidó házakat, harmonikán és furulyán játszottak, hogy elnyomják a zsidó asszonyok és gyerekek sikoltozását. Egy szemtanú látta, hogy egy férfit halálra köveztek, egy másiknak kivájták a szemét, és kivágták a nyelvét. Ő 24 órányi szenvedés után halt meg. Ugyanezen a napon két fiatal anya, látva mi vár rájuk, egy tőba fojtotta csecsemőjét, és maga is a vízbe ölte magát. A lakosság ezentúl nem adott élelmiszert a zsidóknak, és német rendelet jelent meg az elpusztításukról. A lengyel huligánok a legborzalmasabb kínzásokkal, megaláztatásokkal neki estek a zsidóknak, ütötték, verték, gúnyolták őket. Julius 10-én nyolc gestapós érkezett a városba. Megkérdezték a helyi hatóságot, mi a tervük a zsidókkal, egyöntetűen azt felelték, meg kell őket ölni. Az egyik német azt javasolta, meg kellene hagyni minden foglalkozási ágból egyet-egyét, egy helyi ács azt felelte, van elég saját iparosuk, ne maradjon meg egy zsidó sem. A többiek helyeseltek. Bronislaw Szlezinski felajánlotta a pajtáját a kivégzés céljára.

A vérfürdő elkezdődött. A helybeli huligánok fejszéssel, szeges bunkósbotokkal vadásztak a zsidókra, és első menetben kiválasztottak hetvenöt erős fiataalt. Felemeltették velük a rendkívül súlyos Lenin-emlékművet, elvitették egy helyre, ahol gödröt ásattak velük, bele a szobrot, majd halomra gyilkolták a fiatalokat is. Ezután a banditák gödröket ásattak a többi zsidóval, beletemetették az előzőleg meggyilkoltakat, majd a sírásókat is betemetették, és így tovább. Az öregek szakállát leégették, a csecsemőket az édesanyjuk keblén ölték meg, és éneklésre, táncra kényszerítették a szenvedőket. A szerző név szerint felsorolja a legbrutálisabb 14 gyilkos nevét (18. o.).

Végül az elevenen égetés következett a pajtában. Sorban, zászlóval a kezükben, énekelve kellett bemenetelniük az ajtón, miközben a huligánok ütötték-verték őket. A kisgyerekeket lábuknál fogva összekötözték, úgy lökték be a pajtába. Az épületbe kerozint locsoltak

és meggyújtották. Később baltákkal verték szét a holtakat, arany fogakat kerestek.

Eddig Wasersztajn vallomása az emberiségnek e szörnyű rémtettéről. A szerző máshonnan is tájékozódott, és bebizonyosodott, igaz volt a történet. Megírta a könyvét, hogy ne merüljenek homályba az iszonyú emlékek. Feltette a kérdéseket: hogy élnek együtt immár három generáció óta a jedwabneiek e gyilkosságok tudatával? Azt tapasztalta, hogy e felfoghatatlan történetről alapos dokumentáció létezik, még élnek szemtanúk, és a gyilkosságok emléke megőrződött a jedwabneiek generációiban.

Ami a forrásokat illeti, a német dokumentációban, az Einsatzgruppen feljegyzésekben nem szerepel Jedwabne. Valószínűleg azért, mert a csoportot július 10-én már Minszk körzetében találjuk. 1980-ban a zsidók publikáltak egy kötetet az eseményről, majd *Agnieszka Arnold* készített filmet róla, mindkettőben szemtanúk nyilatkozataival. Számos feljegyzést, emlékiratot hagytak az utókorra maguk a zsidók is (például Emanuel Ringelblum). A dokumentáció nagy része az 1949-es bírósági tárgyalásról származik, főleg az elkövetők vallomásaiból áll. A Ramotowski és társai elleni pert nagyon sietve folytatták le: a 22 vádlottat egyetlen nap alatt, 1949. május 16-án hallgatták ki, és másnap már ítéletet is hirdetett a Lomzai Körzeti Bíróság. Nyolc személyt felmentettek, egyet, akinek az ügyét 1953-ban tárgyalták, szintén szabadon bocsátottak. A tárgyalások ideje a legsötétebb sztalinizmus korszaka volt, a vádlottakat a Biztonsági Hivatal kihallgatói veréssel kényszerítették vallomásra. A következő három kérdést tették fel nekik: Hol volt 1941 júliusában?, Részt vett a zsidók meggyilkolásában?, Kik vettek részt az öldöklésben? Feltűnő a vád felületes megfogalmazása, miszerint „Ramotowski és társai a német állam érdekében részt vettek valami 1200 zsidó nemzetiségű ember letartóztatásában 1941. június 25-én Jedwabnéban, Lomza megyében, ahol a németek ezeket az embereket megégették Bronislaw Slezinski pajtájában” (30. o.). Nos, ez a dátum az első progrom dátuma volt, és a zsidókat nem a németek, hanem a lengyelek ölték meg, és 1600 volt a számuk. A Ramotowskiék ügyét, amilyen gyorsan csak lehetett, félretették, a vádlottak maguk szintén kisebbíteni igyekeztek az ügy jelentőségét, és benne a saját szerepüket.

A háború előtt Jedwabne, lévén, hogy a Narew és a Biebrza folyók völgyében fekszik, híres volt festői mocsarairól, vízfolyásairól, buja növényzetéről. 1979-ben Lengyelország legnagyobb nemzeti parkját nyitották meg a térségben. Maga a város azonban csúnya, a lakosság olcsó fából és szalmából építkezett, gyakran pusztította tűzvész. 1916-ban a város három-negyede leégett, a különlegesen szép XVIII. századi zsinagóga szintén a tűz martaléka lett, 1770-ben a 450 főből álló lakosságból 387-en voltak zsidók. 1931-ben a lakosság teljes száma 2,167 volt, ennek 60 százaléka vallotta zsidónak magát. A zsidó mesteremberek igen szegények voltak, hasonlóan lengyel szomszédaikhoz, akikkel jó viszonyt ápoltak. A kapcsolat és kölcsönösség megvolt a szomszédok között. És ha volt is feszültség köztük, elfojtották. Előfordult verekedés, és történt valódi tragédia is, 1934-ben megöltek egy zsidó asszonyt, majd néhány nap múlva lelőttek egy parasztembert. A pogromot a rabbi és a jedwabnei pap közösen elhárították.

Ez az epizód bele illik a zsidó létezés kereteibe. A zsidók mindig megsejtették a közelgő pogromot, ilyenkor valami ajándékkal a világi és az egyházi hatóságokhoz fordultak segítségért. Fel voltak rá készülve, hogy különadót fizesse nek időnként a biztonságukért, és külön alapot tartottak fenn erre a célra. A háború előtt Jedwabne békés, csendes városka volt, a zsidókat nem érte semmi bántódás. Vezetőjüket, Avigdor Bialostockit mindenki tisztelte, ő maga jó barátságban volt a katolikus pappal. A rendőrfőnök rendet tartott a városban. És ekkor jött a háború.

Az 1939. aug. 23-án megkötött Molotov–Ribbentrop paktum megnyitotta az utat Hitler számára: megtámadhatta Lengyelországot anélkül, hogy tartania kellett volna a szovjetektől. A paktum titkos jegyzőkönyve kijelölte a lengyel terület határait, mire a Szovjetunió szeptemberben elfoglalta Lengyelország egy részét. Jedwabne rövid időre szovjet megszállás alá került. A város lakóinak több mint a fele zsidó volt, voltak, akik állást vállaltak az új rendszerben, és lelkesen támogatták a szovjet rezsimet. *Henryk Majecki* történész név szerint felsorolja, kiket bízott meg a szovjet hatalom a helyi ügyek irányításával, ezek leginkább szovjet területekről származó személyek voltak.

A helybeli sztereotípiá szerint a zsidók örömmel, kenyérrel és sóval üdvözölték a bevonuló szovjeteket, de volt egy nagy szovjetellenes földalatti szervezkedés is Jedwabnéban 1940 júniusában. Az ellenállók a kobielnói erdőben bujkáltak, ott halmoztak fel fegyvereket, de valakik elárulták őket, és az NKVD tűzharcban felszámolta a főhadiszállásukat. 250 embert tartóztattak le, mások az erdőkbe, mocsarakba menekültek. Az árulók között egyetlen zsidó nevű ember volt. 1941 elején a kobielnói ellenállók számára amnesztiát hirdettek. 106 személy élt a lehetőséggel. Közülük huszonöten vállalták, hogy együttműködnek a szovjet titkosszolgálattal. Az bizonyos, hogy zsidók nem voltak érintettek a kobielnói ügyben.

A szovjet megszállás húsz hónapja, 1939 szeptembere és 1941 júniusa között súlyos áldozatot követelt minden nemzetiségtől és társadalmi osztálytól. A vezetőket deportálták, a magántulajdont elvették, a vallási intézményeket támadták. Ezért az 1941 nyarán bevonuló német hadsereget örömmel fogadták az emberek, kivéve a zsidók, akik jobban féltek a náciktól, mint a bolsevikoktól. A helyiek a kommunista szimpatizánsokat feljelentették a németeknél. Június 22-én Jedwabne főterén egy csoport, szovjeteket kiszolgáló férfit összeverettek a németek néhány helybeli civillel. Ugyanezen a napon Radzilówból, Wasoszból félelmetes hírek érkeztek 1500 és 1200 zsidó lakos meggyilkolásáról, és Jedwabnéban is megöltek zsidókat. A rémtetteket helybeli huligánok követték el a németek beleegyezésével. Finkelsztajn naplójából (a Zsidó Történeti Intézetben őrzik) megtudjuk, hogy a zsidók próbáltak menekülni, de sem a parasztok, sem a városiak nem fogadták be őket. A huligánok a németek jóváhagyásával azonnal megkezdtek a zsidóüldözést. Nem adtak el nekik ennivalót, elvették a teheneiket. Másnap a németek a zsinagóga elé rendelték minden zsidót (Finkelsztajnnak és az apjának sikerült kicsúszni a kezük közül). Kihordatták velük a zsinagógából a szent könyveket, a tórákat, és elégették, majd szekerekbe fogatták őket, úgy hajszolták énekelve végig a városon a szerencsétleneket. Közben ütlegették őket, állandó volt a sikoltozásuk. A szekereken ülő lengyel és német szadisták élvezték az utazást. Végül egy mocsárhoz értek, abba ruhájuk nélkül behajszolták őket, az öregeket, betegeket pedig belefojtották. Ettől kezdve szörnyű szenvedés volt a

zsidók élete, és fő kínzóik a lengyelek voltak. Másnap kivezényelték a zsidókat egy folyóhoz, úszniuk és a parton tornagyakorlatokat kellett végezniük a nézők nagy mulatságára. Hazafelé menet verték őket, és szétverték az otthonaikat. És ez így ment nap, mint nap. Nem kíméltek senkit sem. Mindezt lengyelek tették, a németek ekkorra már elvonultak a környékről.

Július 6-dikán egy csapat lengyel érkezett Wasoszból Radzilówba, olyanok, akik irgalmatlanul kínozták, ölték a zsidókat a saját városukban. Erre pánik tört ki, a zsidók menekültek, ki merre látott, az erődbe, a szántóföldekre. Egy apát és a még eszméletén lévő lányát élve temették el. Az új lengyel városvezetés tárgyalni próbált a banditákkal, de nem értek el semmit. Közben a zsidók azt hallották, hogy kártérítés fejében békében hagyják őket. Erre összeszedték, amit csak tudtak, ezüstöt, ruhákat, varrógépet, tehenet, de az egész csak komédia volt. A radzilowi zsidók sorsa meg volt pecsételve. Az ötszáz éves radzilowi zsidó közösséget eltörölték a föld színéről a zsinagógával, az iskolával, a temetővel együtt. Egy szemtanú megerősítette: nem a németek tették, hanem „a saját népünk követte el” (69. o.). A környékről sokan Jedwabnéba menekültek a pogromok elől. Wiznában viszont a németek végeztek ki több tíz zsidó embert. A jedwabneiek ekkor a lomzai katolikus püspökhöz fordultak segítségért, ezüst gyertyatartókat vittek neki ajándékba. A püspök megígérte, Jedwabnéban nem lesz pogrom.

A városban ekkor Marian Karolak töltötte be a polgármesteri posztot. A július 10-i mérszárlást ő vezényelte le, de a város egész vezetése részt vett benne. Nyolc órát adtak a népnek, az alatt tehetek bármit a zsidókkal. Jedwabnéban ekkor egy német csendőr előörs volt 11 emberrel. Az előző napon egy csapat gestapós is érkezett. Ezek helybeli lengyelekkel együtt felkutatták a zsidókat, és a főterre hajtották őket. A németek ekkor élet-halál urai voltak, ők megállíthatták volna a mérszárlást. Nem tették. Ironikus, hogy az egyetlen hely, ahol túlélhette néhány zsidó az öldöklést, a német őrs volt. Igaz, hogy ha nem foglalták volna el Jedwabnét a németek, nem történik meg az öldöklés. A jedwabnei zsidók tragédiája viszont csupán egy epizód volt a gyilkos háborúban, amit Hitler ellenük elkövetett.

Az eseményekben a németek nem vettek részt, de bámulták és fényképezték a borzalmakat. Jedwabnéban másfél ezer zsidót a lengyel szomszédaik öltek meg, állítja számos szemtanú, például E. Slesynski, B. Ramotowski, M. Gerwad és J. Sokolowska. A források kilencvenkét embert sorolnak fel név szerint, gyakran lakáscímmel együtt, akik részt vettek az öldöklésben. Talán nem mind volt gyilkos, csak a térre kísérte az áldozatokat. A tömegben voltak környékbeli parasztok is, és ahogy a csűr felé terelték a zsidókat, a tömeg egyre nőtt.

Az egész azzal kezdődött, hogy a lengyel férfiakat azon a júliusi reggelen a városháza elé hívták. Vidéken már elterjedt a pogrom tervének híre, és a környékről szekérszámra özönlöttek be az emberek a városba. Ezután Karolak és Sobuta a főtéren gyülekező, ostorral és bunkósbottal felszerelt helyieknek és német csendőröknek megparancsolta, hogy minden zsidó lakost hozzanak oda. Azok azt gondolták, valami takarítási munkáról lesz szó. Azonban hamarosan egy fiatal fiú, Joseph Levin halálsikolya hallatszott, akit halálra köveztek. Ezután sokan próbáltak menekülni, de az örökös parasztok elfogták őket. Másutt lovas civilek vadásztak a menekülőkre. Ezután már mindenütt tombolt az erőszak. Halálra verték az embereket, egy fiatal nőnek levágták a fejét, egy asszonyt a karjában a gyermekével együtt öltek meg. Másoknak kivágták a nyelvét, vagy a tóba fojtották. A zsidók házait kifosztották.

Nyilvánvalóvá vált, hogy másfélezer embert így, egyenként nem lehet megsemmisíteni, ezért kitalálták, el kell égetni őket. E célra Bronislaw Sleszynski felajánlotta a pajtáját. Odaterelték a zsidókat, de még odamenet is megalázták, tornáztatták és verték őket, és egy Lenin-szobrot cipeltettek velük. A pajtába 8 liter kerozint locsoltak be, és a másfélezer ember megégett, megfulladt. A szemtanúk elmondták, hogy elviselhetetlen volt a látvány és a halálba menők sikoltozása, az égő testek szaga. Másnap kirendelték a lakosokat, hogy temessék el a holtakat. Nem mindenki bírta a hányinger miatt, pedig sürgős volt a temetés, mert forró júliusi nap volt. Nehezítette a munkát, hogy az egymásra zuhant testek összeolvadtak, ezért villával szétdarabolták őket. Ezután már nem öltek Jedwabnéban. A német adminisztráció újra mű-

ködött. Néhány túlélő visszatért a városba, őket a nácik a lomzai gettóba vitték. Mindössze hét ember menekült meg a Wyrzykowski család segítségével. A meggyilkoltak házait az vette birtokba, aki akarta. Az egyéb holmikat Józef Sobuta elvitette valami raktárba. Karolak polgármestert, Jerzy Laudanskit 1949-ben a Biztonsági Hivatal letartóztatta a zsidó holmik eltulajdonítása miatt. Gross úgy véli, hogy Karolákban és bandájában elsősorban a zsidó vagyonok utáni vágy volt a motiváció, nem az atavisztikus zsidóellenesség

A továbbiakban a szerző a Ramotowski-per iratait dolgozta fel. Talált olyan kérő leveleket, melyekben az 1949-ben letartóztatott férfiak feleségei próbálják jobb színben feltüntetni szeretteik szerepét a tömeggyilkosságban. Megtudhatjuk, hogy többen dolgoztak a szovjeteknek, „mert meg kellett élni”. Egyikük, mert elengedték, csatlakozott „az NKVD szovjetelleneseket likvidáló” csoportjához, és fennen hangoztatta baráti érzelmeit a Szovjetunió iránt. Zygmunt Laudanski előbb titkos NKVD-kollaboráns volt, azután részt vesz a nácik öldöklésében, végül csatlakozott a lengyel kommunista párt-hoz. A szerző úgy véli, az ilyen esetekben a totalitárius rendszerekre jellemző ösztönök ütköztek elő. Jerzy Laudanski például, aki a legaktívabb gyilkos volt, a börtönből küldött kérvényében magát igaz lengyel hazafinak írja le. Ő rendes fickó volt, jó hazafi, a végsőkéig együtt tartott a szomszédaival –, miközben a zsidók a gyilkosokban a saját szomszédaikat ismerték fel.

Grossnak az a benyomása, hogy Sienkiewicz XVII. századi háborúiból bukkant elő a gonosz, elvarázsolt paraszti csőcselék 1941 nyarán. A mérsárlás és fosztogatás lett a kollektív viselkedés állandó módszere. De honnan jön ez a pusztító energia? A zsidóellenes erőszak mögött mindig felsejlik a rituális gyilkosság gyanúja, miszerint a zsidók a húsvéti maceszhez ártatlan keresztény gyerekek vérért használják. Ez a hiedelem csalt feldühödött tömegeket a lengyel városok utcáira még a második világháború után is. Ez a mechanizmus indította el a legaljasabb pogromokat Krakkóban 1945-ben és Kielcében 1946-ban.

A Soahot a tudományos irodalom a modernségben gyökerező jelenségnek ábrázolja, ugyanis ahhoz, hogy milliószámra lehessen

ölni, hatékony bürokrácia és fejlett technológia szükséges. A jedwabnei mészárlás azonban egy másfajta, mélyebb, archaikus változata a jelenségnek: nemcsak a gyilkosok motivációja ilyen, hanem a primitív, ősi módszerek, fegyverek, amiket használtak: kövek, fahusángok, vasrudak, tűz és víz, továbbá hiányzott a szervezettség is. A jedwabnei mészárlást figyelembe véve a holokausztot heterogén jelenségnek kell tartanunk. Egyfelől rendszer ez, amelyet előre elterveznek, és amely állandóan változik, másfelől epizódokból álló mozaik, amelyet helybeli döntéshozók rögtönöznek, és nem kényszerítet cselekvésekből áll, hanem a jelenlévők ki tudja, milyen motivációiban gyökerezik. Emiatt van különbség a felelősségben is.

A szerző megvizsgálta, mire emlékeznek az emberek. Egy Appelfeld nevű ember nyolcéves gyermekként menekült meg annak idején, majd ötvenévesen visszalátogatott Izráelből, és kérdezgette az embereket az emlékeikről. Kiderült, tudnak a történekről még a gyerekek is. Másvalaki az édesapja sírját kereste, és a falusiak pontosan tudták, hol van a sír. A borzalmak emléke elevenen él minden városban, faluban, ahol zsidókat öltek. Ez ugyanakkor átok is azok számára, akik részt vettek a gattettekbén. Az, aki bujtattott az üldözöttek közül, ma fél ezt elmondani a szomszédai előtt. A Wyrsikowski család hét zsidó életét mentette meg, elbujtatták öket a krumpliföldön, enni adtak nekik. Az asszonyt kékre-zöldre verték a gerillák, de ő nem adta ki az üldözötteket. A család ezután városról várostra költözött, Antonia Wyrsikowski végül Chicagóba költözött, de még ott is „zsidónak” gúnýolták.

A nációk programja ugyan a világ zsidóságának kiirtása volt, de Gross hangsúlyozza, öök nem kényszerítették a helyi lakosokat a gyilkolásra, „a végső megoldás” végrehajtására. Öök a véres pogromokat eltűrték, de halálbüntetéssel fenyegették azokat, akik a gettón kívül elbujtatták a zsidókat. Heydrich adott ki pogromra vonatkozó parancsot. Voltak szadista egyének, akik a táborokban arra kényszerítették a foglyokat, hogy egymást öljék. Ha a lakosság részt vett a mészárlásban, azt saját akaratából tette. Ezért a zsidók ezeket a civil lakosokat tartják felelősnek. Egy-egy gyilkosságért egy valaki vagy egy csoport felelős, nem beszélhetünk kollektív felelősségről.

Ugyanakkor a nemzeti örökségben ez is benne van, állapítja meg a szerző. Egy fiatal német, ha a nemzeti identitásáról van szó, nem hagyhatja figyelmen kívül elődeinek az 1933-1945 közötti történetét. Így Laudanski és Karolak tettei ma is jelen vannak a lengyel kollektív tudatban.

Gross figyelmeztet, hogy csak a bizonyított forrásoknak higgyünk. És meg kell hallanunk az olyan magányos hangokat is, mint Watersztajn vagy Finkelsztajn tanúsága. A varsói Zsidó Történeti Intézetben több mint 70 ezer iratot őriznek, melyek bizonyítják, hogy a lengyelek részt vettek zsidó szomszédaik elpusztításában. A szerző felteszi a kérdést, lehetett-e ugyanaz a csoport egyidejűleg áldozat és végrehajtó is. Természetesen, lehetett. A németek úgy érezték, az egész világ gyűlöli őket azért, amit a nácik tettek. Magukra vették az áldozat szerepét, mert ez megkönnyítette a rájuk nehezedő felelősséget. Igaz, hogy a német hadsereg is követett el atrocitásokat. Maguk a zsidók állapították meg, hogy a németek soha nem bocsátják meg nekik, amit ők (ti. a németek) tettek velük. Vajon nem inkább ez volna a magyarázat a háború utáni lengyel zsidó-gyűlöletre, mint az, hogy a sztálinista kor kommunista vezetői között voltak zsidók? Igaz, a háború után is erős volt az antiszemitizmus a lengyelek között. Például a munkás sztrájkolók nem ítélték el a kielcei pogromot, amelyben 1946. július 4-én negyvenkét zsidó személyt ölt meg a lengyel csőcselék. Egy kórházban a sebesült frissen operált zsidókat a katonák verték, és börtönnel fenyegették. Ez a zsidógyűlölet még a középkori rituális gyermekgyilkosságok hiedelmében gyökerezett, és nem a kommunizmus közelgő hatalomátvétele váltotta ki. Ezért kellett elmenekülnie a zsidókat mentő Wyrzykowski családnak is, és azok, akik életüket mentették, jó okkal titkolták ezt még a háború után is.

Amikor 1941 júniusában a német katonák behatoltak a korábbi lengyel területekre (melyeket a Szovjetunió 1939-ben kebelezett be), a lengyelek felszabadítókként fogadták őket. A bolsevik uralom alól felszabadult területen megindult a megsemmisítő háború a zsidók és komisszárok ellen. Ramotowskit és társait később azzal vádolták, hogy a németek érdekében dolgoztak. Itt két fontos jelenségre hívja

fel a figyelmet a szerző. A területet két hadsereg foglalta el, a Vörös Hadsereg 1939-ben, és a Wehrmacht 1941-ben. Az előző alkalommal a zsidók nem örültek, és nem váltak kollaboránsokká, a második alkalommal a nem zsidó lengyelek lelkesek voltak, és nagy számban lettek a németek, később pedig a szovjet titkosrendőrség kollaboránsai. Ez utóbbi esetekben az előző rezsim kiszolgáltatását akarták feledtetni. A lengyel vidéket is demoralizálták a totalitárius rendszerek. Ezt illusztrálja a Czytelnik kiadó kötete, a *Polish Countryside*, 1939-1948, melyben mintegy tizenöt ezer paraszti visszaemlékezést tettek közzé. Ezek egyikét *Karolcia Sapetowa* hagyta az utókorra. Ez az asszony kihozott a gettóból két gyermeket, és bár sokan javasolták, vigye vissza őket, mert bajt hoznak az egész falura, Karolcia nem adta fel őket, megmentette az életüket. Olvashatunk azonban másféle írást is; egy vidéki kórház orvosigazgatója írta, hogy valami szörnyű demoralizáció lett úrrá az embereken, már nem emberi lényeket láttak a zsidókban, hanem kártékony állatokat, akiket el kell pusztítani. Azok, akik részt vettek a jedwabnei öldöklésben, meg akarták kedveltetni magukat új uraikkal, hogy elsőként részesülhessenek az elhagyott zsidó vagyonból. Valószínű, hogy a legaktívabb gyilkosok között voltak az NKVD titkos kollaboránsai.

Jan T. Gross feltételezi, hogy a Kommunista Párt természetes szövetségesei azok voltak, akik kompromittálódtak a német uralom alatt. Voltak, akik valóban hittek a kommunizmusban, mások azonban elvek nélkül csatlakoztak a XX. századi totalitarizmushoz. A szerző azt kérdezi, hogy a Voegelin-féle „csőcselék” fogalom, amely a nácikat jelentette, miért nem jelent meg a sztálinista apparátusra vonatkozóan is. Ha a társadalom szempontjából vizsgáljuk a témát, azt látjuk, hogy ahol a zsidókat a saját szomszédaik ölték meg, az a társadalom különösen sebezhető, az nem képes szolidaritásra, és nem képes ellenállni a kommunista hatalomátvételnél sem. A szerző megállapítja, hogy mivel alig maradtak zsidók az országban, nem ők, hanem a helybeli lumpenproletáriátus alkotta Lengyelországban a sztálinizmus gerincét.

Ha egy társadalom kollektív életrajzában valami nagy hazugság található, ott uralkodik az őszinteség hiánya, a leleplezéstől való

félelem. Az emberek elkerülik a múlt szégyenletes epizódjainak említését. Jedwabnéban két kő emlékmű áll, az egyik a felirat: 1600 zsidót öltek meg a nácik, a másikon: 180 embert öltek meg az NKVD, a nácik és a sztálinista titkosrendőrség. Egyik sem igaz: a zsidók legyilkolását saját szomszédaik követték el.

Jan Gross az utószóban elmondja, hogy a jedwabnei ügyet először Agnieszka Arnold dokumentum-műsora vitte a nyilvánosság elé *Hol az én bátyám, Káin?* címmel. Ezután 2000 májusában jelent meg Andrzej Kaczynski cikksorozata a *Rzeczpospolita*-ban. Ezek hatására megegyezés született arról, hogy az áldozatok nyughelyét méltó temetővé alakítják, a feliratok az igazságot fogják tartalmazni, és vizsgálatot indítanak a még élő elkövetőkkel szemben. Remélhető, hogy az új generációk már hajlandók szembenézni a háború idejének lengyel-zsidó kapcsolatával.

Jan T. Gross: *Neighbors – The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland* [Szomszédok – A zsidó közösség megsemmisítése Jedwabnéban, Lengyelországban]. Princeton University Press, Princeton and Oxford, a 2001. eredeti új kiadása a szerző előszavával. 2022. 261 o., bőséges bibliográfiával és számos fényképpel.

Fodor Mihályné

Beszámoló a svájci római katolikus egyházban és környezetében a XX. század közepétől elkövetett szexuális visszaéléseket kutató történettudományi projektről

A svájci történész szakma és a svájci római katolikus egyház képviselői között 2020 januárjában kezdődtek meg a tárgyalások a közvéleményt évtizedek óta foglalkoztató, egyházon belüli szexualizált visszaélések történeti feltárásáról. A tárgyalások egy kutatási megállapodás megkötését eredményezték 2021 decemberében, amelyben a Svájci Püspöki Konferencia és a Zürichi Egyetem Történeti Intézete mint szerződő felek rögzítették az egy évre szóló tudományos projekt megvalósításának együttműködési feltételeit. 2022 májusában kezdték meg a kijelölt történészek a kutatói előmunkálatokat, melyről idén ősszel látott napvilágot az első kutatási beszámoló. A projekt finanszírozását az egyházi szervezet biztosította, ugyanakkor a kutatásokban nem vehettek részt annak képviselői. A szakmai együttműködés koordinálásában oroszánrészt vállalt a Svájci Történelmi Társulat keretében alakított tudományos bizottság, az itt ismertetni kívánt beszámoló egy könyvsorozat első köteteként a Társulat gondozásában látott napvilágot, egyelőre online kiadásban. A kutatási beszámoló bázis és iránytű a jövőbeli kutatásokhoz, első áttekintést nyújt a rendelkezésre álló és kutatható történeti dokumentumokról, előzetes ismereteket kínál a témáról és néhány javaslatot tesz a kutatási hiátusok lefedésére. Ez a svájci törekvés jelenleg egyedülálló azért, mert figyelme kiterjed a teljes római katolikus egyházi struktúrára.

Az egyéves feltáró munka során 1002 eset részbeni feldolgozására került sor. Az esetszám alatt az érintett személyek száma értendő, nem a szexuális visszaélések száma. Sok esetben éveken keresztül

tartó, ismétlődő visszaélésekről van szó. Fókuszba kerültek Svájc határain kívül, de svájci egyházi személyek által elkövetett esetek is, számuk itt harminc volt. A kronológiai időhatár tekintetében meg tudhatjuk, hogy az esetek 22 százaléka 1950 és 1959 között, 25 százaléka 1960 és 1969 között történt, ezután az 1970 és 2000 közé eső három évtizedben a megoszlás 10–10 százalék körül járt. Az elmúlt huszonkét évben történt meg a visszaélések 12 százaléka. Számos alkalommal az időpont rekonstruálása problémákba ütközött, az 1002 ügy 11 százalékában az elkövetés időpontja nem volt meghatározható. Az esetszámok megoszlása megerősíti a más tudományterületeken (szociológia, pszichológia) megfogalmazott felismerést, miszerint a visszaélések nyilvánosságra hozatala évtizedeket vesz igénybe. Ez az első adatsor tehát folyamatosan változni fog a kutatási évek elteltével.

A fizikai vagy spirituális erőszaknak kitett személyek száma ebben a kutatási szakaszban 921 fő volt. Az elkövetők száma 510 fő, melyből 149 fő esetében egynél több sértett személyről van szó. Az áldozatok 39 százaléka nő, 56 százaléka férfi, közel félszáz személy vonatkozásában (5%) nem volt megállapítható a nem. A szexualizált erőszakot elkövetők között dominálnak a férfiak, a szerzők itt csupán lábjegyzetben utaltak arra, hogy a nők, mint elkövetők nemrégiben kerültek a kutatások figyelmének középpontjába.

Ami az áldozatok korosztályi megoszlását illeti, a következő kép tárul elénk. Az elmúlt évtizedekben a nemzetközi tanulmányok is jó részt a kiskorúakkal szembeni erőszakot tematizálták. Úgy tűnhet, hogy leggyakrabban ez a korosztály van kitéve erőszaknak. A svájci pilótaprojekt adatai szerint is az érintettek többsége: 74 százaléka bizonyíthatóan kiskorú volt. 14 százalékuk élte meg az abúzust felnőttkorban. A kor meghatározása sem volt lehetséges minden esetben (12%). A szexualizált erőszak és a hatalmi visszaélés összefonódását jól érzékelteti, hogy a kiskorúak minden korosztálya érintett valamilyen mértékben. Egy év alatt nyilvánvalóan csak szűk körű levéltári állomány áttanulmányozására kerülhetett sor, ezért a beszámoló szerzői nyomatékosították, hogy ez az eredmény csupán a jéghegy csúcsának tekintendő. A teljes feltárás pedig előre láthatóan azért

lesz lehetetlen, mert számos esetben történt aktamegsemmisítés. Ez a tényező is óvatosságra készíti a kutatókat következtetéseik megfogalmazásánál.

Általános elvként érvényesítették a kutatók az anonimizálásra törekvést az érintettség vonatkozásában. Azaz az érintett személyek esetében csupán inicializált formában jelennek meg a nevek. Az elkövetők esetében azonban, főleg ha világi peres eljárás és elítélés is történt már, nem működik az anonimizálás. Vonatkozik ugyanez a különböző egyházi pozíciókat betöltő, „ügykezelő” személyekre: püspökökre, apátokra, egyházi intézmények képviselőire stb.. A mediális szóhasználattal szemben a beszámoló az érintett fogalmát használja az áldozat helyett, azért mert – mint a kutatók utaltak rá –, számos esetben a szóban forgó személyek is így tekintenek önmagukra. Szexualizált erőszak vagy szexuális erőszak helyett pedig a „szexuális visszaélés” fogalomhasználata mellett döntöttek. A fogalomválasztás nyilvánvalóan azért is hasznos a tudományos feldolgozás szempontjából, mert a legtágabb értelmű gyűjtőfogalom is egyben. Az eseteírások ugyanis minden esetben fényt derítenek a visszaélések módjára, természetére.

Kifejezetten méltányolandó törekvése a beszámolónak az, hogy a svájci történészek először a nemzetközi kutatási térben pozícionálják magukat, és ezzel röviden összefoglalják a nemzetközi historiográfia eredményeit. Ezt követően részletesen ismertetik a svájci katolikus egyház struktúráját, bemutatják az érintettek érdekvédelmi szervezetek szervezésére irányuló törekvéseit és magukat a szervezeteket is. Végül megfelelően egy kutatási elő projekt beszámolójával szembeni elvárásoknak javaslatokat fogalmaznak meg a kutatási irányokról.

A Boston Globe amerikai lap hasábjain 2002-ben közzétett cikk a bostoni érsekségen belül elkövetett visszaélésekről és az eltussolás folyamatáról ráirányította a figyelmet a római katolikus egyház berkein belüli visszaélésekre. A 2000-es évek elején akkor már évtizedek óta ismert problémahalmazt tematizáltak a nyilvánosság előtt. A beszámolóban hangsúlyozták, hogy az 1985-ben közzétett amerikai Doyle-jelentésből az is napvilágra került, hogy

addig már több millió dollárt fizettek ki érintett személyeknek az ügyek elhallgatása érdekében. Az első érdekvédelmi szervezet megalapítására is az USA-ban került sor 1989-ben. Írország volt az első állam, mely állami megbízás, bírósági eljárás keretében törekedett az ügyek feltárására 2002-től. Az európai kontinensen a Német Püspöki Konferencia szintén 2002-ben rögzítette az eljárási irányelveket. A tudományos feldolgozások első eredményei Németországban 2018-ban kerültek a nyilvánosság elé. A kutatások patológiai-pszichiátriai, társadalomtudományi és történeti spektrumban mozogtak, mozognak. „*Katolikus sötét terek*” címmel egy Bonnban létrehozott történeti bizottság 2020 óta folytat történeti jellegű kutatásokat Németországban, ennek eredményeiről 2022-ben Paderbornban adtak ki egy tanulmánykötetet. A területileg rendkívül fragmentált kutatások mellett az első történeti feldolgozás a münsteri püspökség helyzetét tárta fel eddig egy lezárt projekt keretében. A svájci beszámoló szerint hasonlóan Németországhoz a franciaországi törekvések és kutatások is mostanra értek be, illetve zárultak le. 2021-ben látott napvilágot egy független bizottság által koordinált történeti és szociológiai feltárás a francia katolikus egyházban tapasztalt szexuális visszaélésekről. Franciaországban összehasonlító vizsgálatokra is sor került, vizsgálták az erőszak jelenségét más társadalmi terekben is, a családban, sportintézményekben, oktatási intézményekben. Megemlíti a jelentés még Hollandiát és Ausztriát, mint a feltárásban nagyon is érdekelt országokat, továbbá Olaszországot, mely egyfajta késedelemmel reagált a nemzetközi tendenciákra. Lengyelországot arra hozta fel a jelentés példaként, ahol a nyílt szembenézés még várat magára. Magyarországot semmilyen összefüggésben nem említette meg a svájci kutatási beszámoló.

A svájci eseményeket szemlélve a történészek úgy látták, hogy 2010 márciusától vált egyre gyakoribb témává a svájci sajtóvilágban ez a társadalmi probléma. A Svájci Püspöki Konferencia első ízben 2010. március 31-én foglalt hivatalosan állást „*Mea culpa*” című sajtóközleményében, ezen az úton az egyházi vezetés bocsánatot kért a hívektől az egyházon belüli szexuális visszaélések

miatt – konkrétan azért, mert alulbecsülték a helyzet komolyságát, és hibát követtek el a felelősség feltárásában. A beszámoló kiemeli, hogy Svájcban jelentős mértékben formálta a közvéleményt a Beat Bieri által rendezett „*Das Kinderzuchthaus*” című film, mely a Luzern kantonban található rathauseni gyermekotthonban történt eseményeket örökítette meg. A jelenséggel történő szembesülésnek ezen módja számos vizsgálat lefolytatását eredményezte, az egyházi, de még a politikai döntéshozókat is cselekvésre készítette. Az egyházi ügyek kapcsán maga a svájci politikai vezetés is lépéskényszerbe került, és az állami felügyeletű gondozási intézményekben követett eljárások és kényszerintézkedések miatt 2013-ban maga a svájci kormány kért bocsánatot az érintettektől. Az érintettek első érdekvédelmi szervezete 2010-ben alakult meg Svájcban. Ennek a szervezetnek a nyomására hoztak létre egy független szervezetet a bejelentendő visszaélések feldolgozására, valamint megalakították azt a jóvátételi bizottságot, mely a már elévült esetek áldozatait anyagi kártérítésben részesítette. A visszaélések kivizsgálását akkor már egyre több szervezet és médium követelte, ennek a folyamatnak egyik állomásaként tartják számon e kutatási projekt résztvevői a szóban forgó, most publikált történettudományi beszámolót is.

A beszámoló egy teljes fejezetet szentelt a svájci katolikus egyházi struktúra és levéltári szervezet bemutatásának. Eszerint Svájc területén hat római-katolikus püspökség működik, mindegyik önálló szervezetként közvetlenül a Vatikán irányítása alatt áll. A világon először Svájcban jött létre Püspöki Konferencia 1863-ban, mely szervezet a mai napig koordinálja a katolikus szervezetek közötti együttműködést. Az egyházi kánonjog rendelkezik a levéltárak létrehozásáról és kezeléséről, ami azonban itt a legfontosabb az az, hogy a kiskorúakkal szemben elkövetett visszaélések ügyei kizárólag a püspöki személyek által hozzáférhető titkos levéltárakba kerültek. A kiskorúakkal szemben elkövetett szexuális visszaéléseket 1917 óta bünteti az egyházi törvénykönyv. Ugyanakkor, ha az elkövető elhunyt, vagy az elkövetéstől számítva eltelt tíz év, az akták megsemmisíthetővé válnak. A kutatók kiemelték, hogy a diszkréció, elhallgatás és titoktartás hagyományos kultúráját képviseli ez a jogi felállás, mely

egyértelműen akadályozta a tudományos kutatásoknak. Ugyanakkor a tárgyalások során elérték, hogy a svájci püspökségek titkos levéltára-ihoz való külső kutatói hozzáférést garantálta a tudományos projekt feltételeit rögzítő szerződés.

A svájci levéltári adottságok felmérése után egyértelműen nyilvánvalóvá vált ezen kutatások hatalmas munka- és időigénye. A legnagyobb francia nyelvű püspökségben (Lausanne, Genf, Freiburg) az elmúlt években került sor a titkos levéltár beolvasztására a főlevéltárba. Teljes inventárlista csak a középkorról és az újkorról áll rendelkezésre. A modernkori leltáranyag számbavétele még várat magára: nincs inventárlista, besorolás és jelzetellátottság. Az anyag bárminemű osztályozása érdekében tehát ott rengeteg előolvasásra van szükség.

Ezzel szemben Sitten püspökség levéltári állománya rendelkezik inventárral, azaz jól kutatható. A titkos archívumban őrzött ügyekre ugyanakkor a jó kutathatóság nem mondható el. Számos akta megsemmisítésére került sor a kánoni jog keretein belül. A megsemmisítések jól rekonstruálhatók azon megsemmisítési dokumentum alapján, mely rögzítette a megsemmisítés dátumát, a megsemmisített dokumentum dátumát és a vizsgálathoz vezető okokat. Ennek alapján azonban csak a megsemmisítési folyamatok és a visszaélést elkövető plébánosok neve rekonstruálható, a visszaélés módja, az érintett személyek száma és a felelős személyek reakciói soha nem lesznek megismerhetők.

A kutatók véleménye szerint Chur püspökség helyzete annyiban tekinthető egyedinek, hogy az ottani megbízott püspök már évtizedek óta foglalkozik visszaélési ügyekkel. A kutatható forrásanyag Churban noha gazdag, a területi átszervezések miatt (Liechtenstein kiválása), az őrzési helyek közötti átcsoportosítások következtében ugyanakkor nehezen elérhetők.

A területileg kicsinek számító szentgalleni püspöki levéltár professzionálisan szervezett. Ebben a püspökségben a kutatásokat nagymértékben segíti a püspöki levéltáros által a „problémás plébánosokról” készített lista. A levéltár az elsők között hozott létre egy szakegységet az ügyek nyomon követésére és feldolgozására. Ennek

a bizottságnak a munkája során 2002 óta számos akta keletkezett, és ezekből az aktákból minden szükséges információ elérhető a kutatók számára.

A legnagyobb svájci püspökségnek, a bázeli püspökségnek a levéltára minden értelemben nagy átalakításon, modernizáción ment keresztül az elmúlt években. A titkos levéltár általános levéltárba történő beolvasztását a 2000-es évek elején kezdték meg. A szexuális visszaélésekről egészen 1930-ig visszamenőleg léteznek akták, ez alapján feltételezik, hogy a megsemmisítések itt nem voltak szisztematikusak. Az alapidokumentumok papírformában kutathatók, az ügyvizsgáló bizottságok ülésjegyzőkönyvei azonban már 2018-tól online is elérhetők. Itt is, mint Szentgallenben a kutathatóságot megkönnyítik a már elkészített ügylisták.

A vonatkozó levéltári állomány rendkívül kicsi és töredékes Lugano püspökség egyházi levéltárának esetében, ezért a kutatók az állami levéltárak kutatására is kiterjesztették a figyelmüket. Az állomány szűkössége és töredékessége mögött – úgy látják –, számos ok állhat. A történészek azt feltételezik, hogy az 1990-es években jelentős aktamegsemmisítés történhetett, ahol ez ideig még a megsemmisítésre vonatkozó minimális adatok sem lelhetők fel.

A projekt keretében egyelőre külföldi kutatások végzését nem tervezték, következésképpen a vatikáni levéltárban sem jártak még a svájci történészek. A svájci apostoli nunciatura levéltárát ezzel szemben felkeresték azzal a céllal, hogy betekintést nyerjenek a visszaélésekről folytatott egyházi levelezésekbe. A svájci apostoli nunciatura ezt a kérést a diplomáciai védelemre való hivatkozással egyelőre elutasította.

A svájci püspökségeken túlmenően a beszámoló kiemelte a helyi plébániák levéltári állományának fontosságát a kutatások szempontjából. A kutatócsoport számos plébániával vette fel a kapcsolatot. Az első tapasztalatok arra engednek következtetni, hogy a kutatás fókuszában álló esetek tárgyalására elsősorban püspöki szinteken került sor. A plébániák száma egyébként is rendkívül magas, több ezerre tehető, ezért a kutatók inkább úgy

látták, hogy a plébániákon őrzött anyag nem elsődlegesen a visszaélések módja és körülményei miatt lehet fontos, hanem inkább a hatalmi struktúra működési mechanizmusának feltárása szempontjából lehet értékes.

Jelenleg Svájcban 153 katolikus rend és kongregáció működik részben a helyi püspökségnek, részben a pápának közvetlenül alárendelten, illetve néhány esetben saját területi autoritással felruházva. A rendi struktúrában a női szervezetek száma meghatározó, kétharmadot tesz ki. A levéltári helyzet rendkívül heterogén, míg a jelentősebb rendek rendelkeznek levéltári anyaggal, a kisebbek alig-alig. A kutatócsoport csupán néhány renddel vette fel a kapcsolatot. Szexuális visszaéléseket feltárni kívánó kutatásra megbízást eddig a kapucinusok és a bencések, valamint az Ingebohrer nővérek adtak.

Az egyházi életben jelentős szerepet töltenek be a katolikus egyesületek, ahol elsősorban a katolikus gyermek- és ifjúsági szervezetek állhatnak az érdeklődés középpontjában. A svájci miliőben a két legismertebb és legnagyobb ilyen szervezet az 1930-as években alapított, föderális struktúrákban szerveződő „Jungwacht” és „Der Blauring”. Ez a két szervezet 2009-ben egyesült. A kutatás keretében eddig kiértékelt esetek bizonyítják, hogy elkövetők és érintettek ezen szervezetek révén álltak egymással szoros kapcsolatban. A beszámoló úgy fogalmaz, egyértelmű, hogy ismételt pedofil szexuális visszaélésekre került sor ezen szervezeti keretek között. A katolikus egyesületek általában nem rendelkeznek professzionálisan szervezett levéltárral, tehát ebben az esetben a történeti feltárás komoly akadályokba ütközik.

A szociális gondoskodás céljával alapított katolikus szervezetek, a katolikus intézetek levéltári anyaga állami levéltárakban kutatható. Különösen fontos területe lehet még a kutatásoknak a hit megújítását célzó, egy karizmatikus személy által alapított, új szellemi irányt mutató, alapvetően autonóm módon működő szervezetek tevékenysége. Ilyen típusú vallási egységek 1970-es években alakultak. A Vatikán csupán idén márciusban rendelkezett úgy, hogy kiterjeszti az egyházbizottság felelősségét ezekre a privát egyesülésekre is, noha már

az 1980-as évek második felétől itt is kimutatható volt a visszaélések nagy száma.

Svájc magas bevándorlási rátájának köszönhetően számos idegen nyelvű katolikus misszió is működött, működik felségterületén, önállóságuk miatt és speciális helyzetükből fakadóan is a kutatási lehetőségek itt meglehetősen korlátozottnak tűnnek a beszámoló készítőinek véleménye szerint. Magyar példával szeretném érzékelteni a svájci kutatók problematikus helyzetét. Ha, a Svájci Magyar Katolikus Misszió tevékenységét ebből a szempontból szeretnék kutatni, akkor további külföldi levéltárakat is be kellene vonniuk. A Svájci Magyar Katolikus Misszió néhány vezetőjének személyi anyaga ugyanis a Magyarországi Domonkos Rend Levéltárában található. Nyilvánvaló, hogy ezt a történeti feltárást később elsősorban magyar kutatók végezhetik majd el.

A szexualizált visszaélések elszenvedőivel kapcsolatos forrásanyag tekintetében primer forrásként kezelik a történészek az érintettek és/vagy hozzátartozóik által tett vallomásokat, közléseket. Ezen vallomások nagy részét az utóbbi időben az érintettek érdekvédelmi szervezetei dokumentálták. Az érintettek ügyét felkaroló képviselői szervezetek már az új évezredben alakultak meg, a francia nyelvű Svájc területén 2010-ben, a német nyelvű kantonokban 2021-ben. E két szervezet részben már megnyitotta levéltárát a kutatás munkatársai előtt, ezzel biztosítva az egyházi forrásanyaggal történő összevetés lehetőségét. Az egyházi forrásanyag az áldozati oldalról kevés információt nyújt, mert jórészt a tettesek személyére és tettük következményeire fókuszál. Ezt a helyzetet jól érzékelteti az, hogy az egyházi anyagban az érintettek 70 százalékának személye azonosítható be, az elkövetők esetében ez az arány már 90%. Az elő projekt keretében nem tervezték a svájciak széleskörű oral history alapú interjúk készítését, csupán két tucat személy esetében tettek kivételt, azonban nyomtatékosították, hogy a jövőben az oral history módszerének fontos helyet kell kapnia a kutatási módszerek között.

A projektbeszámoló közzétesz néhány konkrét esetpéldát annak érzékeltetésére, hol és milyen körülmények között került sor

visszaélésekre. Visszaélésre több mint 50 százalékban egyház-községben került sor, 30 százalékuk egyházi iskolában, otthonban, intézetben történt. Az egyházi rendekben feltárt 2% nyilván azért alacsony szám, mert a rendekben főleg felnőttek élnek és tevékenykednek.

A svájci anyag kiemeli, a hatalom önmagában nem jelent visszaélést, visszaélni hatalom hiányában azonban nem igen lehet. A hierarchikusan felépített rendszerekben – mint a katolikus egyház – természetes folyamat a hatalom koncentrációja. Ez nagyon sok szerepkonfliktus forrása. A szerepkonfliktus pedig mindig elfojtáshoz, elhallgatáshoz, bagatellizáláshoz vezet. Ezért is fontos bevonni a kutatásokba az eszmei és lélektani dimenziókat, vagyis miként érvényesül a közösségekben a keresztény szex morál, milyen dimenziói lehetnek a spirituális visszaéléseknek.

A szexuális visszaélések történeti feldolgozásában a katolikus egyház problémamenedzsmentje fontos információkkal szolgálhat a kutatók számára a jelenség szociológiai, lélektani, hatalomtechnikai körülményeinek alapos feltárásához vezető úton. A katolikus egyház részéről az egyik leggyakrabban alkalmazott stratégia volt a megvádolt plébánosok más egyházközségbe történő áthelyezése. A beszámolóban ismertetett esetminták megmutatják, milyen érvrendszer mentén tussolták el az ügyeket felelős poszton lévő egyházi személyek az egyházi büntetőjog esetleges alkalmazása mellett is, és ezzel tevőlegesen hozzájárultak a visszaélések folytatásához. További egyházpolitikai stratégia volt a nemzetközi kapcsolati háló működtetése révén a külföldre áthelyezés elsősorban a vizsgálatok és az elítélés elkerülése érdekében. XII. Pius pápa „*Fidei-Donum*” enciklikája, mely kifejezetten célul tűzte ki az idegen országok területén folytatandó missziós tevékenységet, jó hivatkozási alapnak bizonyult ilyen esetekben. Bár a kiskorúak ellen elkövetett szexuális abúzus büntetése – mint korábban utaltam rá –, már az 1917. évi Codex Iuris Canonici (Egyházi Törvénykönyv) által elítélt és szankcionált tett, a gyakorlatban mégis inkább a szentség védelme, nem pedig a gyerekvédelem érdekében hoztak intézkedéseket az egyházon belül. A beszámolóban kiemelték a történészek, hogy az

általuk eddig vizsgált esetekben alig került sor büntető eljárás elindítására, az ügyek kezelését rábízták az illetékes egyházi előljárókra. Gyakran nem került sor a Vatikán felé történő lejelentésre sem. Svájcban csupán 2010-től vált kötelezővé büntető eljárás indítása és az ügyek Róma felé történő lejelentése függetlenül mindenfajta elévülési határidőtől. Az egyházi eljárások ismeretében megállapították a kutatók, hogy a visszaélők elsősorban az egyházi jog nem megfelelő alkalmazása miatt számíthattak büntető következményekre, ugyanakkor maguk a szexuális visszaélések széles körben megtorlatlanok maradtak.

A svájci sajtóban egyre gyakrabban felbukkanó visszaélési ügyek által kiváltott általános közfelháborodás nyomására a Svájci Püspöki Konferencia 2001-ben létrehozott egy szakbizottságot a visszaélésekkel kapcsolatos ügykezelések módjának meghatározására és koordinálására, mely bizottság tanácsadói szerepkörben működött. Ezután hasonló grémiumok alakultak a svájci püspökségekben is, elsőként a szentgalleni püspökségben. Ez az „intézményesedés” tette lehetővé, hogy a világ szembesüljön a jelenség komolyságával, miután a sérelmek 65 százaléka a szakbizottságok létesülése után került nyilvánosságra. A beszámoló 95. oldalán található grafikon szerint az ügybejelentések száma 2010-ben érte el a csúcst. A bejelentések számának értékeléséhez azonban megjegyezték a kutatók, hogy nagyon is természetes dolog, hogy az érintettek évtizedekkel az abúzus megtapasztalása után kerülhetnek abba a helyzetbe, hogy beszélni tudjanak vagy akarjanak a megéltekről. Ettől függetlenül óriási szerepe volt a jelenség tematizálásában a médiának. A mediális nyomás hatására létrehozott szakbizottságok szintén a professzionalizáció különböző fokán állnak, egyáltalán nem működnek azonos elvek mentén. A szakbizottságok tevékenységének megismerése a kutatók fontos tárgya kell, hogy legyen a jövőben. Mint, ahogy adott a feltárási igény az egyházak által meghatározott oktatási rendszer feltérképezésére is, hiszen az alkalmazott oktatási stratégiák is jelentős mértékben térhetnek el egymástól attól függően, hogy prevenció orientált vagy konzervatív (tradicionális, a katolikus szexuálmorált továbbvivő) képzési törekvések érvényesülnek.

A Svájci Történelmi Társulat gondozásában megjelent kutatási beszámoló a svájci katolikus körökben elkövetett szexuális visszaélésekről egy történeti kutatássorozat első kötete. Mint ilyen, hasznos nemzetközi és svájci bibliográfiát közöl. Ennek kapcsán érdemes kiemelni, hogy kb. 2000 óta olvasható a téma szakfolyóirata a „*Journal of Child Sexual Abuse*” címmel, mely szintén publikál releváns szakirodalmi listákat. A szakirodalom áttekintésekor jól látható, hogy a nemzetközi kutatásokat jelentősen megkönnyíti majd az online elérhető tanulmányok kimagaslóan nagy száma.

Vanessa Bignasca – Lucas Federer – Magda Kaspar – Lorraine Odier: Bericht zum Pilotprojekt zur Geschichte sexuellen Missbrauch im Umfeld der römisch-katholischen Kirche in der Schweiz seit Mitte des 20. Jahrhunderts. [Beszámoló a svájci római katolikus egyházban és környezetében a XX. század közepétől elkövetett szexuális visszaéléseket kutató történettudományi projektről]. *Res gestae Bd. 1. Schweizerische Gesellschaft für Geschichte*, Bern, 2023. 136 o. ISSN 2813–7523

Gyarmati Enikő

LEGÚJABB KOR

Ahogy egy korai amerikai elnöki házaspár látta az akkori Európát

Az amerikai történelem egyik meghatározó aspektusa az elnöki hivatal és az abból adódó különböző lehetőségek: az elnökök belpolitikája, külpolitikája, politikai hitvallásuk, vallási nézeteik és a sort hosszan lehetne folytatni. Mivel az elnöki hivatal az évszázadok alatt kiemelkedően meghatározó lett az amerikai történelem alakulását illetően, érthető, hogy történészek generációi próbálták – elsősorban a fontosabbnak tartott – elnökök szinte minden pillanatát és gondolatát megörökíteni és elemezni. Ebbe a sorba illeszkedik *Jeanne E. Abrams* könyve az egyik korai elnökről, illetve annak politikai karrierjének egy részletéről. John Adams az Amerikai Egyesült Államok második elnöke volt (1797–1801). Némileg szerencsétlenségére George Washington és Thomas Jefferson közé szorult mind az elnöki hivatal, mind a történetírás szempontjából. Az amerikai történelem és társadalom sok szempontjából apafigurájának tartott Washingtonról szinte mindig csak dicsérő szavakat lehet hallani és olvasni még ilyen nagy történelmi távlatból is, míg Jefferson a Függetlenségi Nyilatkozat (1776) fő szerzőjeként, és a korai USA területének megduplázójaként (Louisiana-vétel, 1803) óriásoknak tűnnek Adams sok szempontból valóban kudarcos négy elnöki éve mellett. Noha az utóbbi időben elismertebb lett John Adams is, ez a kötet nem elnöki éveiről, hanem politikai pályájának első nagyobb fejezetéről szól, amikor is hazáját képviselte Európában. A majd 10 évig tartó szolgálat,

melyben éveken át felesége, Abigail Adams is vele volt, fontos szakasz volt a leendő elnök életében. A korábban Európát illető és csak könyvekből szerzett másodlagos ismereteit most személyes meg tapasztalások váltották fel, miközben lelkesen és igazi patrióta módjára szolgálta hazája érdekeit. A Franciaországban, Angliában, Hollandiában és Spanyolországban töltött hosszú idő és munka nem csupán szakértővé tette Adamst az európai politika és kulturális viszonyokat illetően, de a diplomata megmutathatta azt is, mennyire jó érzékkel és odaadással tudja saját hazája ügyei telőre vinni – noha ezek a kísérletek nem mindig jártak sikerrel. A kötet ezt a tartalmas évtizedet meséli el kronológiai sorrendben, és vizsgálja meg, milyen attitűdökkel érkezett a későbbi elnök és a First Lady, és milyen hatásokat és esetleges változásokat okoztak az Óvilágban szerzett tapasztalataik.

Az Új-Angliai Braintree-ből (Massachusetts tagállam) 1788 februárjában vette útját tehát először életében Európa felé John Adams, és magával vitte legnagyobb fiát, az akkor tíz éves John Quincyt, aki később szintén elnök lett. Ekkor feleségét és másik három gyermekét maga mögött hagyta. Itt csatlakozott a már Franciaországban dolgozó Benjamin Franklinhoz és Arthur Lee-hez, akiknek feladatuk a minél nagyobb mértékű francia támogatás megszerzése és biztosítása volt. (A franciák épp ekkor lettek az amerikaiak hivatalos szövetségesei Anglia ellen.) A korabeli francia társadalom és az ott uralkodó viszonyok kettős hatást váltottak ki Adamsból. Egyfelől tisztelte és néha szinte csodálta a francia kultúra gyümölcseit, a művészek által létrehozott alkotásokat. Ugyanakkor a francia társadalom szerkezete és alaptulajdonságai taszították. A puritán felmenőkkel rendelkező Adams viszolygott a pazarlástól és pompától, amit Párizsban és Versaillesban bőven meg tapasztalt. Az élesen elváló társadalmi osztályok, a köztük könnyen

észrevehető átléphetetlen határok szintén köztársasági felfogása ellen voltak. A Franciaországban sokszor látott szabados moralitás pedig szintén világnézetének alapvető szabályait sértették. Ő abban hitt, hogy a polgár hazájáért és családjáért él, a közjóért dolgozik, nem pedig egyéni meggazdagodásért. Tehát sok mindent pozitívan fogadott és látott (például gyakran járt színházba és operába), de több minden ízlése és meggyőződése ellen volt. Ez azért is jelentős, mert a most először Európába látogató Adams óhatatlanul az itt tapasztalható viszonyok és benyomások alapján is határozta meg saját maga számára az amerikai identitás alapjait egyéni és közösségi szinten egyaránt, és hogy miben emelkedik hazája az európai káros normák fölé. A szerző arra is kitér, hogy Adams viszonya Franklinnal nem volt a legideálisabb, hiszen mindketten máshogy képzeltek el és gyakorolták a diplomáciát, aminek központi gondolata a hatalmi egyensúly megteremtése volt. Mindenesetre 1779 elején a Kongresszus hazahívta Adamst, aki ezt csalódásként érte meg, de végre ismét teljes családja körében lehetett, noha nem sokáig.

Párizsi munkájával meg lehettek elégedve, mert a Kongresszus rövid időn belül ismét Franciaországba küldte Adamst. Feladatai voltak a diplomáciai képviselő és a remélhetőleg hamarosan bekövetkező béketárgyalások – a franciákkal való egyeztetés után – az angol féllal, majd a jelentős kereskedelmi volumen újbóli feltámasztása Angliával. Mielőtt Párizsba ért volna 1780 februárjában, egy három hónapos megterhelő tengeri utat követően Spanyolországból kellett eljutnia a francia fővárosba. Ez alkalmat nyújtott számára, hogy megfigyelje valamennyire a spanyol viszonyokat is, de akár politikai, akár kereskedelmi, akár az általános jólét viszonylatában vizsgálódott, úgy találta, hogy Amerika már sokkal előrébb jár, Massachusetts pedig egy egész évszázaddal megelőzi Spanyolországot.

Párizsban sok frusztráció érte Adamst, elsősorban azért, mert a franciák természetesen a maguk érdekei szerint kívánták felügyelni a diplomáciai lépéseket. Emiatt néhány hónap múlva északnak vette az irányt, és a következő majdnem két évet Hollandiában töltötte, ahol további előnyöket próbált szerezni hazájának (elsősorban anyagi természetűeket), amelyek az 1781-es döntő fontosságúnak bizonyuló yorktowni amerikai győzelem után könnyebben mentek. A hollandok jóval jobb benyomást tettek Adamsre, mint a franciák, noha itt is az amerikaiak jöttek ki pozitívan az összehasonlításból – egy újabb impulzus a diplomatának, hogy hazája sikerre van predesztinálva. 1782 tavaszán Hollandia hivatalosan is elismerte az Amerikai Egyesült Államokat, és most már holland kölcsönök is érkeztek, amik az akkori helyzetben roppant fontosnak bizonyultak a háború utáni időszakban a pénzügyi túléléshez, majd ősszel egy kereskedelmi szerződést is sikerült a tető alá hozni. Ezután Adams visszatért Párizsba, hogy Franklinnal és John Jayjel közösen megkezdjék az angolokkal való béketárgyalásokat. A francia nyomás ellenére a három amerikai diplomata teljes sikerrel vitte keresztül az amerikai érdekeket, így az 1783. szeptemberében aláírt párizsi békeszerződés az USA és korábbi anyaországa között fényes diplomáciai sikernek számított, amiből Adams is alaposan kivette a részét. Adams diplomáciai karrierje pedig tovább folytatódott – ő lett a Franciaországba akkreditált amerikai követ. A nagy különbség a korábbi évekkel szemben most az volt, hogy felesége, Abigail is átszelte az óceánt, hogy végre férjével lehessen. Abigail nem a korszak átlagos feleségtípusa volt. Tanult, olvasott és saját véleménynel rendelkező érdeklődő asszony volt, aki Johnnak megfelelő intellektuális társa volt mindvégig. Így már együtt tanulmányozhatták elsőkézből az európai viszonyokat, és mindketten véleményt formálhattak az ottani helyzetről: miben

különbözött és miben volt az jobb vagy rosszabb az ifjú Amerikánál. Abigail Adams nagyon hasonlóan vélekedett férjéhez, ami az Óvilág és az Új Világ összehasonlítását érintette. Noha sok minden tett rá pozitív benyomást Párizsban, összességében azon az állásponton volt, hogy az ifjú Amerika minden szempontból fölötte áll az itteni körülményeknek. A szabadság iránti vágy, a köztársasági államforma és a polgári erények együttese biztosította azt a politikai és morális előnyt, amit a földrajzi adottságok és a kereskedelmi lehetőségek csak tovább fokoztak. Közel egy éves párizsi tartózkodás után az Adams házaspár továbbállott – ezúttal Angliába, ahova hazája első követének nevezték ki John Adamst. Az itt eltöltött bő három év számos lehetőséget nyújtott a házaspárnak arra, hogy alaposan megismerje és felmérje a londoniakat. Volt ennek politikai, társasági és kulturális vetülete is.

A brit politika meglehetősen hűvösen viselkedett az amerikai követtel szemben – akit nemrég még lázadónak neveztek Londonban –, hiszen az általános vélekedés az volt, hogy az újszülött tengerentúli köztársaság nem fog sokáig fennmaradni. Emiatt nem is mindenki vette teljesen komolyan az amerikai diplomáciai közeledést, ami pedig Adams egyik fő feladata volt, különösen a kereskedelem terén. (Ebben egyébként kudarcot vallott, mert az angol kormány következetesen nem volt hajlandó ilyen jellegű szerződést kötni az Egyesült Államokkal. A jól ismert anekdota szerint meg is kérdezték Adamst, hogy egy vagy tizenhárom szerződést kíván-e kötni, ezzel utalva az új tagállamok széthúzására.) Abigail pedig az ő dimenziójában élt meg hasonló megtapasztalásokat. De attól függetlenül, egyesek hogyan viszonyultak hozzájuk, mint az Egyesült Államok hivatalos képviselőjéhez és feleségéhez, mindketten tisztelettel adóztak az angol főváros által nyújtott kulturális élvezetekért: színház, zene, képzőművészetek vagy bizonyos luxuscikkek.

Az a véleményük természetesen csöppet sem változott miszerint hazájuk morális értelemben fölényben van az óvilági nagyhatalmakkal szemben. De Anglia mindenképpen előnyösebb környezet volt az amerikai diplomatáknak Franciaországnál: a katolikus vallás helyett itt a protestantizmus dívott, ami az ő felekezeti nézetük is volt.

Ami azonban kifejezetten megdöbbenetett az amerikai diplomata-házaspárt, az a szegények sorsa volt. Nem csak a zsúfolt fővárosban, de az idillinek tetsző vidéken is szörnyűek voltak azok a körülmények, amik között ezek az emberek tengették az életüket. Ebben az összehasonlításban megint az Egyesült Államok került ki előnyösebb pozícióban, hiszen ott a vagyoneloszlás sokkal kiegyenlítettebb volt, mint Angliában. Az Adams házaspárra nagy hatást gyakorolt az 1786-os massachusettsi Shays lázadás, amely nagyon jól megmutatta, milyen gyengeségektől szenved az ország és az egyes amerikai tagállamok alkotmányai. Adams könyvében fejtette ki nézeteit, miszerint erőskezdő végrehajtói hatalomra (elnök) van szükség ahhoz, hogy egy esetleges oligarchia kialakulását megakadályozza. Ez népszerűtlen gondolat volt sokak közt, mert attól tartottak, egy ilyen lépés megteremti annak a lehetőségét, hogy újból megjelenjen Amerikában egy diktátor vagy király. Ugyanakkor a tömegeket is kordában kell tartani, mert az egyéni érdek érvényesítése mindig elsőbbséget élvez az egyén szintjén, mint a közösségért való tenni akarás. Adams az egyensúlyban (hatalmi ágak megosztása és kétkamarás törvényhozás), a tömegekre vonatkozó kontrollban és a közért való felelősségben hitt, nem az individualizmusban és túlzott szabadságjogokban vagy egyenlőségben. Emiatt számos emberrel összetűzésbe került és eltávolodott korábbi barátaitól. Ilyen volt például Thomas Jefferson, aki egy liberálisabb felfogást osztott és nagyobb szerepet szánt volna a tömegeknek. Noha Adams emlí-

tett könyve egybeesett az alkotmány megreformálásáért egybehívott philadelphiai gyűléssel, arra kis hatással volt, de ettől függetlenül Adams gondolatai egy irányba mutattak az amerikai politikai elit legnagyobb részének óhajaival. Az 1787-ban szövegezett és ma is érvényes alkotmány sok szempontból rimel Adams gondolataira. Az egyetlen hiányossággént a különböző polgári szabadságjogokat hiányolta a szövegből, de 1791-ben az első 10 alkotmánykiegészítéssel ez is teljesült. John és Abigail Adams végül 1788 tavaszán szállt vízre, hogy hazatérjen az Egyesült Államokba – John kilenc évig volt távol hazájától. Hősnek kijáró üdvözlésben részesült, és nem sokkal később – az új alkotmány biztosította keretek között – ő lett George Washington nyolc éves elnöki ideje alatt az alelnök, majd saját jogon az USA második elnöke. Így végleg az Amerika Egyesült Államok korai éveinek egyik legkiemelkedőbb és legfontosabb személyiségévé vált. A szerző a gazdag másodlagos források mellett elsősorban az Adams házaspár levelezésére építi narratíváját. Az Egyesült Államokban szerencsére remekül megőrizték a korabeli dokumentumokat, így az egyes emberek magánlevelezéseit is, így bőven van honnan meríteni, amikor egy történész az USA első éveit tanulmányozza. Ezek a levelek nem csupán színesítik a kötetet, de jól reflektálnak még ma is meglévő problémákra. Ez már magában elegendő indok ahhoz, hogy a történelem iránt érdeklődő olvasók megismerkedjenek ezzel a könyvvel.

Jeanne E. Abrams: *A View from Abroad: The Story of John and Abigail Adams in Europe*. [Külföldi szemszögből. John és Abigail Adams története Európában] New York: New York University Press, 2021. vi + 289 p.

Peterecz Zoltán

A zsarnok szeretője

„Ma végre, Margherita, úgy beszélnek rólad, ahogy megérdemled” – jelenti ki könyve (*Margherita Sarfatti*) a végén szerző (és távoli rokon), *Micol Sarfatti* (87. o.), ám e mondat után pont helyett inkább kérdőjel illenék. Ahogyan az egész könyvhöz is. Mert aligha cáfol rá arra az igazságra, hogy ritkán szerencsés, ha egy személyiségről rokona, barátja, lekötelezettje ír életrajzot. Még akkor is, ha személyesen, közről ismerte. Ilyesmiről azonban ez esetben szó sem lehetett: az 1880-ban, Velencében született Margherita Sarfatti (eredeti nevén Grassini) huszonkét évvel életrajzírója születése előtt hunyt el, 1961-ban. Elképesztő élet után.

Ő volt az első olaszországi műkritikus (35. o.), „tekintélyes, tisztelt és rettegett a művészet és a kultúra akkori világában” (50. o.), amikor férjével, Cesare Sarfattival fenntartott milánói szalonját jeles képzőművészek és írók látogatták (47. o.). Aztán a drámai életfordulat, mely hosszú távon tragikusnak, végzetesnek bizonyult: Benito Mussolini („a jövő embere”, 59. o.) szeretője lett, s ami sokkal rosszabb: politikai híve, reklámozója, „ideológusa”, „nevelője”, „ihletője”, „fasiszta és futurista” barátai között „az egyetlen nő” (58–69. o.). „Veszedelemes viszonyát” Micol Sarfatti imádott fia, Roberto az első világháborúban való elestével próbálja magyarázni: „Margherita fiának halálakor bekövetkezett gyásza fékezhetetlen élethabzsolássá alakul át: azt akarja, hogy szeressen, hogy hódítson testével is, nem csak eszével. Olyan tettvágy ég benne, mely még a

futuristákét is felülmúlja. Még a tragédia sem tudta megtörni veleszületett lelkesedését, a magasság mámora szupernői (*superdonna*) lendületet ad neki.” (65. o.) Még kevésbé meggyőző az az apológia, mely Margheritát a „rohamosztagos erőszak” (*squadrismo*) elutasítójának igyekszik feltüntetni, noha *Dux* című (magyarra Kosztolányi Dezső által *Mussolini élete* címmel lefordított és 2022-ben, a „Marcia su Roma” centenáriuma az Európa Könyvkiadónál ismét megjelent) könyve – „inkább hagiográfia, mint biográfia” (74. o.) – ezt egyértelműen és brutálisan megcáfolja. Micol Sarfatti elfogultsága itt már nyilvánvaló: a feketeinges diktatúrát igazoló, sőt magasztaló propaganda-művet nem ismerteti, nem elemzi, nem bírálja, vagy ha igen, inkább csak „dagályos, retorikus, metaforákkal teliszúfolt stílusát” (75. o.), beéri a bizonytalan-felemás szerzői önbírálat idézésével: „sokan olvasták, de hiba volt” (75. o., vö. Madarász Imre: *Zsarnokportré testközelből*, Ezredvég, 2022/4., 120–121. o.). Az elhallgatások, ködösítések, mentegetőzések közepette gyenge és hiteltelen a saját ítélete: „semmi sem menti fel Margheritát” (69. o.). Ő azért megpróbálja felmenteni „parabolája tragikus ívének” bemutatásával (62. o.).

Margherita Sarfatti először művészeti vezetőként bukott meg, noha „a rómaiság és realizmus modernebb eszméjének” elterjesztőjeként kezdetben akkora nemzetközi sikert aratott, hogy „azokban az években senki sem volt ilyen befolyással a művészeti életre”, külföldön „Olaszország koronázatlan királynőjeként emlegették. (71–72. o.). Ám a „szupernőt” a „férfiuralmú (*maschilista*) fasizmus” kilökte magából: először a képzőművészek és irodalmárok fordultak el tőle (76. o.), majd a hálátlan Mussolini is, akinek még az életrajz dicshimnuszai is kevesek voltak, több „javítást”, „belenyúlást” szeretett volna (75. o.).

1934-es diadalútja az Amerikai Egyesült Államokban (77–79. o.) nem odázhatta el a legsúlyosabb csapást: az 1938-as

„faji törvények” (*leggi razziali*) hitlerista antiszemitizmusát. Hirtelen „kiderült” és életveszélyes lett Margherita Sarfatti zsidó származása (15–17. o.) és (időközben elhalálozott) izraelita férje (33–34., 73. o.). „Egyedüli előjoga az volt, hogy megtervezhette szökését” Uruguayba, ahol versírással is vigasztalta magát (80–82. o.). Otthon maradt nővére és annak férje „Auschwitzban hal meg” (80. o.). Ennyit a zsarnokok hálájáról és irgalmáról... Örök tanulság a „magánszorgalmúaknak”.

1947-ben hazatért Olaszországba, ahol kiközösítés várt rá. „Az ötvenes években a Pen Club egy rendezvényén kritikusok és újságírók felismerték, és nem voltak hajlandóak vele egy vízibuszra szállni. *Indro Montanelli* [a neves újságíró és történétíró – M. I.] észrevette ezt, és együtt szállt be vele, karját nyújtva neki”. (14. o.) Micol Sarfatti könyvét hasonló lovagias karnyújtásnak szánja (uo.). Azonban a lovagdámaságot túlzásba viszi. Zárószavaiban mindenféle jelzőkkel kitünteti Margheritát: „minden voltál: értelmiségi, művészmozgalmak elindítója, csábító, energikus, könnyed, művelt, mecénás, szórakoztató, ravasz, nagylelkű, harcos, feleség, anya, szerető. Legfőképpen szabad.” (87. o.) Kár, hogy a felsorolásból kimaradt: és egy szabadsággyilkos diktátor rajongója, propagandistája, részben bűntársa és mindhalálig híve, aki elvakult fanatizmusában (abszurd hűségében?) saját kárából sem tudott tanulni.

Micol Sarfatti: *Margherita Sarfatti*. Giulio Perrone Editore, Roma, 2023, 92 o.

Madarász Imre

„A szabadságot nem lehet tekintélyelvű eszközökkel elérni.”

Daniel Evans fiatal hispanista történész jelenleg a Liverpool Hope University oktatója, akinek kutatási területe a XX. századi spanyol anarchista mozgalom és mindenekelőtt annak szerepe az 1936–37-es forradalomban és a republikánus állam újjáépítésében. Pontosan ezzel foglalkozik bemutatásra választott könyve, mely egyúttal első monográfiája is. Az AK Press – „a világ egyik legnagyobb és legtermékenyebb anarchista kiadója”¹ – gondozásában megjelent kötet a szerző 2018-ban sikeresen megvédett doktori disszertációjának² átdolgozott és kibővített változata, mely többéves kutatómunka eredményeként valósult meg. Evans londoni, madridi és barcelonai levéltárakban folytatott vizsgálódásokat, valamint felhasználta salamancai és amszterdami archívumok szabad hozzáférésű digitalizált anyagait is. A levéltári dokumentumok mellett – és természetesen a releváns szakirodalmon felül – a szerző nagyban épít korabeli liberter sajtóorgánumokra (forráslistáján több mint kéttucatnyi kiadványt szerepeltet, s a legtöbbször szó szerint idéz is), valamint az események spanyol és külföldi, főképp anarchista szemtanúinak és közreműködőinek jelentéseire, levelezéseire és emlékirataira.

Felépítését tekintve a könyv – a bevezető és a lezáró egységet leszámítva – hat fejezetre tagolódik. A mű 1931-től (a II. Spanyol Köztársaság kikiáltásától) 1939-ig (a köztársasági oldal polgárháborús vereségéig) mutatja be a téma szempontjából fontosnak ítélt ese-

¹ Support AK Press! In: Paz, Abel: *The Story of the Iron Column. Militant Anarchism in the Spanish Civil War*. Kate Sharpley Library / AK Press, London / Oakland – Edinburgh, 2011. 281. o.

² Evans, Daniel: *The Conscience of the Spanish Revolution: Anarchist Opposition to State Collaboration in 1937*. PhD Thesis. University of Leeds, Leeds, 2016.

ményeket, folyamatokat, noha a legnagyobb hangsúlyt kétségtelenül az 1937-es év kapja, mely a forradalom és az anarchista mozgalom szempontjából egyaránt sorsfordító jelentőségűnek tekinthető. Az első fejezet a spanyol anarchizmus és a republikánus állam viszonyával foglalkozik a köztársaság első öt esztendejében. A második a polgárháború 1936. júliusi kitörésével párhuzamosan meginduló forradalmi folyamatokat vizsgálja. A harmadik az 1937-es év első hónapjaira fókuszál, a forradalom megóvását, folytatását és elmélyítését egyaránt zászlajukra tűző radikális anarchisták álláspontját és az egyes csoportjaik közti kapcsolatok erősítését, egyfajta sajátos és olykor nem teljesen tudatos szövetségépítés folyamatát mutatva be. A negyedik tematikus egység a hírhedt 1937. májusi barcelonai eseményeket járja körül, mely e radikális csoportosulások legfontosabb erőpróbája volt a polgárháború idején, nem csupán az állammal és a – fokozódó mértékben sztálinista befolyás alá kerülő – karhatalommal, hanem az anarchista szervezetek csúcsvezetésével szemben is. A folytatásban az év további időszakának fejleményeit követhetjük nyomon, középpontban a radikálisok helyzetével és törekvéseivel, megismerhetjük továbbá az új kormányzat intézkedéseit és az anarchista vezetők machinációit az elégedetlenek megregulázására és ezzel lényegében az eddigi forradalmi folyamatok megakasztására és visszafordítására. Az utolsó számozott fejezet e tendencia folytatását és kiteljesedését illusztrálja a polgárháború második felében, nem elhallgatva ugyanakkor az anarchista radikálisok törekvéseit, ha úgy tetszik, utóvédharcait a forradalom lángjának ébren tartására és eredményeinek megőrzésére, mindezt egyre romló körülmények közepette.

Az egyes fejezetek alegységekre tagolódnak, amelyek a fő struktúrára jellemző kronologikus felosztással szemben inkább tematikus rendezőelvet követnek. A tagolás ugyanakkor lehetett volna átgondoltabb, hiszen a szövegben több helyütt előfordulnak aránytalanságok (pl. egyes plénumokról és a résztvevők állásfoglalásáról részletekbe menő leírásokat kapunk, miközben más történéseken a szerző viszonylag hamar keresztülsiklik), illetve találkozhatunk különféle altémák összevonásával is, melyek esetenként kifejezetten zava-

róak (pl. amikor közvetlenül egymást követi a különféle radikális csoportosulások – a Mujeres Libres anarchafeminista nőszervezettől (MMLL) kezdve a Liberter Ifjúságon (JJLL) át a külföldi önkéntesek – tevékenységeinek, illetve a velük kapcsolatos fontosabb kérdéseknek és problémáknak a bemutatása). Bár minden fejezet egy-egy konklúzió névre keresztelt alfejezettel zárul, ezekben nem mindig történik meg az adott egység tömör, lényegre törő és rendszerezett összegzése, sőt a szerző a korábban ismertetett anyagok szintetizálása és értékelése helyett sok esetben még újakat is beemel ide, nehezítve ezzel az érthetőséget és a lényeg kiszűrését.

A tartalmi részeket taglaló főszöveget rövidítésjegyzék, forrástípusok szerint rendezett bibliográfia, alfabetikus névmutató, továbbá 28 személy életútjának vázlatos ismertetése egészíti ki, melyek mind hasznos elemei a kötetnek. Nagy hiányossága a műnek ugyanakkor, hogy nem tartalmaz semmiféle ábrát a liberter mozgalom szervezeti felépítéséről, sem pedig kronológiai összefoglalót, melyek az olvasó segítségére szolgálhattak volna úgy a szervezeti egységek bonyolult struktúrájának megértésében, mint az eligazodásban a megannyi dátum és esemény közepette. Hasonlóképp kritikával illelhető a szerző illusztrációválasztása is: a könyv ugyanis Gustavo Pinchet argentin anarchista művész tematikusan kapcsolódó munkáin felül mindössze egy-két, meglehetősen *ad hoc* módon kiválasztott fényképet tartalmaz, holott a téma szereplőiről, helyszíneiről és a bemutatott számos eseményről egyébként nagy számban állnak rendelkezésre fotók és egyéb vizuális kifejezőeszközök.

Evans a hosszú távon érvényesülő folyamatok láttatása érdekében egészen a spanyol anarchoszindikalisták szakszervezeti szövetségének (CNT) 1910-es megalapításáig megy vissza az időben, jóllehet művében a hangsúlyt egyértelműen a köztársaság kikiáltását követő évek kapják. Fontos mérföldkőnek tekinti a katalóniai Alto Llobregatban 1932 januárjában kirobbant felkelést, melyet az anarchisták forradalmi felkelésekre alapozott új stratégiai koncepciója első gyakorlati megnyilvánulásának, egyben egy új periódus nyitányának tekint, melyet a mozgalmon belüli polarizáció és átrendeződés követett. A szerző a következő évek lázadásait két típusra osztja: az

időben korábbi – 1932 eleje és 1933 eleje közötti – periódusban bekövetkezettek forradalmi felkeléseként aposztrofálja, melyek az említett stratégiai koncepciónak megfelelően a liberter kommunizmus azonnali bevezetésére irányultak, míg ezzel szemben az ezt követő – 1933. végi és 1934-es – felkeléseket már antifasisztaként határozza meg, melyek alapvető célja nem az államhatalom megdöntése és/vagy a tulajdonviszonyok gyökeres megváltoztatása volt, hanem egy vizionált küszöbön álló fasiszta ellenforradalommal szembeni fellépés, kvázi preventív jelleggel.

Evans sorra veszi azokat a főbb momentumokat, amikor az anarchista mozgalom irányvonalában a kompromisszumos politika érvényre jutva szövetségkötésekben, vagy legalábbis más politikai csoportosulásokhoz való látványos közeledésekben manifesztálódott. Az első ilyen aktusnak a szocialista szakszervezeti szövetséggel (UGT) megkötött paktumot tekinti az 1917-es általános sztrájkjal összefüggésben. Ezt a Rivera-diktatúra idején az UGT térnyerése követte a CNT kárára (míg előbbi kollaborált a rezsimmel, utóbbi illegálisba kényszerítették), a rendszer végnapjaiban azonban az anarchisták is bekapcsolódtak a diktatúra- és monarchiaellenes szervezkedésbe, kapcsolatokat keresve és tárgyalásokat folytatva republikánus körökkel, melyek bizonyos korlátozott együttműködést vontak maguk után (bár az 1930-as san sebastiáni paktum aláírói között a CNT képviselőit nem találjuk ott). A köztársaság kikiáltását követően ez a közeledés abbamaradt, és az anarchisták szembekecéltek az államhatalom új, addig ellenzéki politikát folytató képviselőivel. A harmadik, földrajzilag korlátozottabb kiterjedésű szövetség az 1934. őszi asztúriai felkelés idején valósult meg az antifasiszta munkásegység formájában, melyet azonban az állam brutális repressziója csakhamar semmivé tett. Az események egyúttal jobbrtolódást is eredményeztek az országos politikában, ami a köztársaság addigi vívmányait éppúgy hátrányosan érintette, mint a szervezett munkásmozgalmat. Anarchista részről a polgárháború előtti utolsó közeledést más munkásszervezetek és a progresszívebb republikánus körök felé épp e regresszív időszak negatív tapasztalatai ösztönözték. Bár mindez nem öltött testet a népfronthoz való csatlakozásban,

azt a liberter mozgalom egyes képviselői támogatták a jobboldallal szemben az 1936-os kampány során, sőt szavazatukkal a februári választásokon is, mely végül közrejátszott a baloldali pártkoalíció győzelmében.

Főképp Agustín Guillamón kutatásaira alapozva Evans hangsúlyozza a CNT védelmi bizottságainak szerepét az 1936. júliusi katonai lázadás megfékezésében és az első milíciák gyors megszervezésében az erős anarchista befolyással rendelkező területeken (mindenekelőtt Katalóniában).³ A polgárháború kitörésével egyidőben meginduló forradalmat sokoldalú jelenségként írja le, melynek egyes elemei (pl. a miliciarendszer, a kollektivizáció, a nők társadalmi szerepének átértékelése) egymást szervesen kiegészítették. A kezdeti harcok során kivívott eredményeket rendkívül fontosnak tekinti a további események szempontjából, az anarchisták fegyveres utcai jelenlétét pedig olyan tényezőként értékeli, amely biztosította számuka azt, hogy tárgyalófélként ismerjék el őket a republikánus táboron belül, továbbá, hogy igényt tartsanak segítségükre úgy a fronton, mint a hátszágban. Pont ezért tekinti kardinálisnak azokat a kísérleteket, melyek e fegyveres erő megrendezésére és felszámolására irányultak a republikánus állam újjáépítésének részeként (pl. az egységes néphadsereg felállítása a milíciák beolvasztásával és alárendelésével vagy a közrendvédelmi feladatokat ellátó Patrullas de Control felszámolása). Amint az anarchisták fegyveres ereje megrendült, az állam mind határozottabban törekedett hagyományos erőszakmonopóliumának érvényesítésére a radikálisok letörése és hasonlóképp a „hátszág normalizálása”, azaz a társadalmi élet különböző területein addig elért forradalmi vívmányok felszámolása érdekében. Ezek a veszteségek és részleges vereségek az állami intézmények további erősödésének, azaz a forradalom leverésének irányába mutattak.

Bár az anarchisták politikai kollaborációjának⁴ legismertebb és leglátványosabb jele miniszteri szerepvállalásuk volt Largo Caballe-

³ E témát Guillamón több munkájában is tárgyalja, legrészletesebb kifejtése mindazonáltal itt történik: Guillamón, Agustín: *Los Comités de Defensa de la CNT en Barcelona (1933–1938). De los Cuadros de defensa a los Comités revolucionarios de barriada, las Patrullas de control y las Milicias populares*. Aldarull Edicions, Barcelona, 2011.

⁴ E folyamatról legrészletesebben magyar nyelven lásd: Poór Péter: *Az anarchisták és az anarcho-szindikalisták politikai szerepvállalásának problematikája a köztársasági Spanyolországban (1936–1939)*. BA szakdolgozat. PTE, Pécs, 2014.

ro második kormányában (1936. november – 1937. május), korrumpálódásuk ennél jóval korábban kezdődött (az Antifasiszta Milíciák Központi Bizottságának [CCMA] létrehozásával, melyet további népfrontos alapon szerveződő bizottságok, valamint belépésük a katalán autonóm kormányba [Generalitat] követtek) és jóval kiterjedtebb volt (az állami adminisztrációba több száz anarchista kapcsolódott be, miközben sok ezer társuk állami ellenőrzés alatt dolgozott a termelésben és más munkahelyeken). Evans kiemeli, hogy a kollaboráció folyamata kezdetben *ad hoc* döntések következménye volt, melyeket a váratlan szükséghelyzet implicált. Rámutat ugyanakkor, hogy a miniszteri szerepvállalás nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket: egyrészt súlyos elvi önfeladást jelentett, amely folyvást magyarázkodásra készítette a bársonyszéket elfoglaló militánsokat és rombolta hitelüket elvtársaik körében, másrészt számos belső vitához, valamint olyan kompromisszumokhoz vezetett, melyekért addig elért eredményeik feladásával kellett fizetniük, miközben remélt befolyásuk az országos politikára nem állt arányban veszteségeik mértékével. Ráadásul a háborús államgépezetben való részvétel felértékelte a föderatív struktúrájú liberter mozgalomban addig pusztán koordináló szerepet betöltő csúcsszerveket és ezek tisztségviselőit, ami a döntéshozatali eljárások új és a mozgalomtól addig idegen formáját tolta előtérbe: a felmerülő kérdéseket a vezetők egyre gyakrabban zártajtós tárgyalásokon vitatták meg, akaratukat mindinkább határozati úton és/vagy különféle manipulatív eljárásokkal, felülről lefelé igyekeztén a bázissal elfogadtatni (vagy egyenesen rájuk kényszeríteni), fokozatosan aláásva ezzel a gyűlésezések korábbi gyakorlatát, illetve a választott és visszahívható delegációk elvén alapuló eredeti döntéshozatali mechanizmusokat (még ha ezeket teljesen kiirtani – épp a radikálisok ellenállásánál fogva – soha nem is tudták).

Evans lényeglátóan mutat rá, hogy azok az anarchista vezetők, akik az állammal való kollaborációt a háború megnyerése érdekében tett lépésként igyekeztek feltüntetni, s ilyen alapon asszisztáltak fegyveres erőik lefegyverzéséhez, bizonyos téren saját szubjektív érdekeikkel is szembementek, mivel az állam megerősödése egyúttal

azt is maga után vonta, hogy többé már nem volt szükség miniszteri szerepvállalásukra.

A köztársasági oldalt alkotó különféle pártokkal és szervezetekkel való rivalizálás mellett, illetve részben helyett az anarchista radikálisok nagyobb jelentőséget tulajdonítottak egyfelől az ezeken belüli törésvonalaknak a vezetők és a bázis között, másrészt (és ezzel összefüggésben) a mindenkori tagság osztályhelyzetének. Látásmódjukból fakadóan nem ragadtak meg pusztán a mozaikszavak kavalkádjára fémjelezte hivatalos politikai formációknál és a hagyományosan köztük feszülő ellentéteknél, hanem nyitottá váltak a kapcsolatkérésre más szervezetek egyszerű paraszti és munkásosztálybeli tagjaival, s azok feltételezett nagyobb fokú radikalizmusára építve próbálták együttműködni velük a forradalmi ügy érdekében. Így került sor például 1937 első hónapjaiban a JJLL és az antisztálinista marxista párt (POUM) ifjúsági szervezete (JCI) közti közeledésre. Ezzel párhuzamosan pedig felerősödött magán a liberter mozgalmon belül is a különböző radikális anarchista csoportok és egyéb formációk közti kommunikáció, melynek alapját egyfelől az 1936 nyarán elért forradalmi vívmányok megőrzése és továbbfejlesztése, másfelől az erősödő republikánus állam elnyomó intézkedéseivel szembeni önvédelem iránti mind sürgetőbb igény képezte.

Ennek a formálódó és mindenekelőtt Barcelonában koncentrálódó radikális szövetségnek váltak fontos elemeivé az említett JJLL-en túl a frontról fegyveresen visszatérő milicisták, a Patrullas de Control tagjai, az Ibériai Anarchista Föderáció (FAI) bizonyos militáns affinitás csoportjai, az MMLL női aktivistái, Durruti Barátainak Csoportja (AAD), egyes védelmi bizottságok és sajtóorgánumok (az említett csoportok között persze jócskán voltak tagságbeli átfedések), valamint nem kevesen a korábban Spanyolországba érkezett külföldiek közül, akiknek egy része szintűgy fegyveres dezertőr volt, míg mások addig nem harcoló önkéntesekként különféle társadalmi feladatokat láttak el a hátszágban.

Az 1937. májusi eseményekről szólva Evans leszögezi, hogy az annak kiindulópontjául szolgáló rendőri fellépés a CNT ellenőrzése alatt álló barcelonai Telefonközpont ellen nem elszigetelt jelenség

volt, hanem szervesen illeszkedett az állami újjászerveződés folyamatába. A hagyományos karhatalmi szervek megerősítése már egy ideje zajlott, egymást követték az állami és a magántulajdon védelmének érdekében tett intézkedések, áprilisban az anarchistákat megfosztották a határellenőrzésben addig betöltött szerepüktől, és általában véve is egymást követték a velük szembeni hatósági provokációk. A harc ezúttal az információáramlás fölötti ellenőrzés biztosításáért zajlott. A Telefonközpont ostroma által kiváltott proletárfelkelést a szerző annyiban spontánnak tekinti, hogy az arra való felbujtás nem a CNT felsővezetésétől vagy az anarchista sajtóból érkezett. Rámutat ugyanakkor a tényre, miszerint az anarchisták mobilizációja gyors, szisztematikus és fegyelmezett volt, amely nem magyarázható pusztán a résztvevő egyének buzgóságával: a radikális csoportok 1937 eleje óta formálódó szövetsége és a Katalán Regionális Védelmi Bizottság szervezeti háttere döntő jelentőségűnek bizonyult a mozgósításban és az ellenállás megszervezésében.

A felkelők létszámát és összetételét vizsgálva a szerző megállapítja, hogy az eseményekben kb. 7500 harcoló vett részt (közülük mintegy 7000-en az anarchisták táborához tartoztak), de mellettük említést érdemel még a nem fegyveres lakosság széleskörű támogatása is (pl. segédkezés a barikádépítésben, azonnali általános sztrájk meghirdetése). A fegyveres résztvevők közül legnagyobb számban a JJLL képviseltette magát, mely neve ellenére nem csupán az egészen fiatalokat tömörítette, amit mi sem bizonyít jobban, minthogy a konfliktus során elesettek átlagéletkora 35 év volt. A veszteséglisták alapján a külföldi (francia, olasz, német és portugál) harcolók arányát 11 százalékra teszi, és a fegyveres nők aktív jelenlétét annak bizonyítékaul tekinti, hogy a hátország „normalizálásának” (és vele a patriarchátus visszaállításának) folyamata még nem vált teljessé.

A felkelők közös motivációjaként Evans az önvédelem mellett az 1936-os júliusi forradalom eredményeihez való visszatérést és azok továbbfejlesztését jelöli meg, melyre a korábbi hónapokban megindult szocializációs kampány is ösztönzőleg hatott. A történetekben ezen túlmenően a radikálisok azon törekvésének tükröződését látja, mely az anarchisták államigazgatásból való kivonulására irányult,

szorgalmazva a visszatérést a direkt akció hagyományos taktikájához. Ahogy a Barcelonában tartózkodó olasz anarchista, Camillo Berneri, úgy általában a radikálisok is, „a fasizmust csupán az ellenforradalom egyik szektorának” tekintették, mellyel éppúgy szükséges harcolni, mint a republikánus állammal, a sztálinisták térnyerésével vagy a burzsoázia restaurációs törekvéseivel szemben.

Guillamónnal szemben, aki a felkelés vereségének okaként az anarchista miniszterek békítő szándékú rádió- és sajtónyilatkozatait nevezte meg, Evans kimutatja, hogy a védelmi bizottságok által kidolgozott támadási terv a CNT csúcsvezetésének mediátori közbelépését követően is érvényben maradt és széleskörű támogatásnak örvendett. Szerinte a CNT középszintű (regionális) szervezeteinek meghátrálása játszotta a fő szerepet, dacára annak, hogy a felkelők más csoportjai (pl. az AAD vagy a JJLL) továbbra is kitartottak a fegyveres ellenállás mellett. A CNT és a FAI felsővezetésének szerepéről szólva a szerző hangsúlyozza azok önmentegető és a történetektől elhatárolódó attitűdjét, melynek okaként az antifasiszta egyésre és a katonai helyzetre gyakorolt negatív következményektől való félelmet nevezi meg, kiegészítve mindezt a saját pozícióik megrendülésétől való félelmükkel, melyet azonban az államhoz lojális fellépésük ellenére sem voltak képesek megakadályozni, s a május 17-én megalakuló új kormányban már nem kaptak képviselőt. Ennél súlyosabb következményt jelentett a harcok lezárultát követő állami megtorlás hulláma. Ennek részeként a Patrullas de Controlt feloszlatták, amely döntő lépést jelentett a hátország lefegyverzése és a közrend feletti állami kontroll helyreállítása szempontjából.

Ezzel párhuzamosan felerősödtek a(z anarchista) nőkkel szembeni különféle megalázó intézkedések is (pl. fejadagkérelmeik elutasítása, az élelemért sorban állók karhatalmi vegzálása). A radikálisok központjai és más általuk gyakran látogatott helyek (ezek lehetnek akár oktatási és kulturális centrumok, könyvtárak is) ellen egymást érték a rendőri razziák, melyek során azokat igyekeztek nyilvántartásba venni vagy egyenesen bezárni, lefoglalva az ott talált javakat és dokumentumokat. Ellenállás esetén ezek időnként komoly konfliktussá terebélyesedtek: ismert olyan eset például, amikor az anarchis-

ták elutasították, hogy központjukba beengedjék a csendőröket, akik erre tankokkal és tüzérségi támogatással tértek vissza, s légi bombázással is megfenyegették a magukat elbarikádozókat, ha záros határidőn belül nem ürítik ki az épületet.

Mindezek tetejébe a leverett lázadás folyamánként „természetesen” nem maradhatott el a militánsok bebörtönzése (1938. augusztus végéig csak Katalóniában négyezer antifasisztát börtönöztek be, akik többségükben a CNT tagjai voltak), ahogyan jónéhányuk meggyilkolása sem (mint az pl. Bernerivel is történt még a májusi felkelés idején). 1937 augusztusában a köztársasági néphadsereg által az aragóniai kollektívák ellen indított katonai hadművelet jelentette a megtorlási hullám egyik leglátványosabb fejezetét, mely önmagában több száz ember letartóztatásához vezetett, és egyben a társadalmi forradalmi kísérlet egyik leglátványosabb vívmányának szétverését jelentette. A liberter szervezetek befolyásának csökkenését mutatja, hogy a politika foglyok szabadon engedéséért folytatott kérelmek egyre ritkábban találtak meghallgatásra, a CNT és a FAI felsővezetése pedig nem elég, hogy nem tett intenzív erőfeszítéseket, hogy ezeknek érvényt szerezzen, de hivatalos nyilatkozataiban még kisebbitette is a veszteségek mértékét.

Ami az igazán érdekes és a téma eddig kevésbé kutatott aspektusát jelenti, az a radikális aktivisták fellépése 1937 májusát követően, amely a vázolt nehéz körülmények ellenére is kiterjedt és sokrétű maradt. Sajtóorgánumaik továbbra is radikális felhívásokat tettek közzé („Fegyverezzétek le azokat, akik titeket akarnak lefegyverezni!” – írta az *Ideas* újság), s mint azt az év nyarán és őszén megrendezett plénumok jegyzőkönyvei mutatják, a barcelonai FAI képviselői továbbra is az állami szférán kívül maradás mellett törtek lándzsát, nem mondva le a fegyveres felkelés lehetőségéről sem. Felerősödtek az anarchista szervezetek felsővezetésével szembeni kritikák is, melyek a kormányrésztvételt nem pusztán taktikai hibának minősítették, hanem a mozgalom egyes prominens aktivistáinak ideológiájában megnyilvánuló degenerációnak, sőt voltak, akik nyíltan kifejezésre juttatták, hogy szerintük ezeknek az embereknek nem kellene tovább anarchistának nevezniük magukat. Mint Evans rámutat, az eszmei

elhajlás nem pusztán politikai téren volt tetten érhető a CNT és a FAI egyes vezetőinél, hanem számos más területen is, melyek egymást erősítették. A korábban egészségügyi miniszteri tárcát vállaló Federica Montseny gondolkodása például kristálytisztán tükrözte a kisebbik rossz logikáját, ami már 1931-ben is arra sarkallta, hogy kiálljon a köztársaság mint a spanyol munkásosztály számára „progresszívebb” és „civilizáltabb” alternatíva mellett, a polgárháború időszakára pedig odáig jutott, hogy a háború és az állami kollaboráció hatására a proletariátusra való hivatkozásai egyre ködösebbé váltak és egy „spanyol forradalom” melletti kardoskodásával kiérdemelte elvtársaitól a dehonesztáló „nemzeti anarchista” jelzőt.

Ezzel párhuzamosan Juan García Oliver, a forradalmi kisajátítóból lett korábbi igazságügyi miniszter egyre fokozódó mértékben érvelt a militarizáció elfogadása mellett, beleértve a tisztképzés bevezetését és az elvtársi viszony feladását az új néphadseregben, melyet a milíciarendszer pártján álló anarchisták szintén eszmei eltévelyedésként, egyesek egyenesen árulásként értékeltek. Alekszandr Sapiro, az anarchoszindikalista internacionálé (IWMA/AIT)⁵ titkára például a CNT vezetőit „történelmük és elveik sárba tiprásával”, valamint cinkossággal vádolta egy „vörös fasizmus” építésében. A forradalmi vívmányokkal, illetve magukkal a forradalmárokkal szembeni fellépések, valamint a mozgalom vezetői magatartásának hatására sokan odáig jutottak, hogy forradalmi szempontból megkérdőjelezték a háborús erőfeszítések létjogosultságát is. Az AAD francia támogatója, André Prudhommeaux nem volt egyedül véleményével, mikor azt írta, „spanyol elvtársaink ágyútöltelékké váltak egy olyan ügyért, amely nem az övék (...), egy imperialista háborúért.”

Az elvi elhajlások és gyakorlati leképeződéseik mind érezhetőbb demoralizáló hatással voltak a liberter szervezetek tagságára, melynek nyomán a CNT és a FAI csúcsvezetése „defetizmus elhintésével, zavarkeltéssel és olyan cselekedetek bátorításával” kezdte vádolni a

⁵ A szervezet hivatalos neve Nemzetközi Munkásszövetség, a kétféle mozaikszó ennek angol és újlatin nyelvi változataira utal. Az internacionáléről magyarul lásd részletesebben: Poór Péter: Anarchoszindikalizmus és nemzetköziség, avagy egy méltatlanul elfeledett internacionálé születése. In: *A Nemzetközi Munkásmozgalom Történetéből. Évkönyv. 2022.* XLVIII. évf., Magyar Lajos Alapítvány, 85–111. o.

radikálisokat, melyek „árulást jelentenek a fasizmussal szembeni háborúra nézve”. A polgárháború kontextusában az efféle vádak rendkívül súlyosnak számítottak, és alapul szolgáltak a katonai fegyelem megszilárdítására, valamint a renitensekkel szembeni hadbírósági eljárások megindítására.

Ezek az intézkedések – melyek fogantatásában maguk az anarchista szervezetek vezetői oroszlánrészt vállaltak – aztán visszahatottak a radikálisokra és tovább szították antinacionalista, antimilitarista és forradalmi hevületüket, mely újabb szóbeli és írott kritikákban, valamint különféle gyakorlati tiltakozó akciókban, például dezertálásokban nyilvánult meg, s a frontról hazatérő fegyveresek ezúttal is fontos szerepet játszottak a háterszág radikális tendenciáinak erősítésében. A CNT és a FAI felsővezetése azonban nem átalított szabálytalan és tisztességtelen eszközökkel fellépni a radikális áramlattal szemben, akár még olyan esetekben is, ha az többségi támogatással a szervezet hivatalos fórumain és legális működési mechanizmusain keresztül tört utat magának. Jó példát kínál erre a CNT-FAI barcelonai központjában megrendezett 1937. júliusi regionális plénum, melynek második szekcióján váratlanul olyan prominens figurák (például García Oliver) is megjelentek, hogy érvényesítsék akaratukat, akik eredetileg nem vettek részt a tanácskozáson, számukra ráadásul a gyűlés elnöke korlátlan felszólalási lehetőséget biztosított, míg a már korábban is jelen levő radikális delegáltakat időkeretek közé szorították és cenzúrázták.

Az újonnan megjelentek többsége nem valamely affinitás csoport delegáltjaként, hanem „informális” szerepkörrel rendelkező megfigyelőként kért szót magának, s érte el, hogy ne a FAI barcelonai helyi föderáció álláspontja győzedelmeskedjék a plénumon, azaz beavatkozásuk végső soron nem felelt meg a szabályos ügymenetnek. A liberter szervezetekre jellemző hagyományos működési módok megváltoztatása mellett jelentős próbálkozások történtek belső struktúrájuk átalakítására is a felsővezetés jóvoltából. A FAI esetében ez a kísérlet, melyre szintén 1937 nyarán került sor, az affinitás csoportokon alapuló modell földrajzi alapú szerveződéssel való felváltására irányult. Kezdeményezői a reformtól új tagok fokozott beáramlására

számítottak, melynek révén a FAI-t klasszikus tömegszervezetté változtathatták volna, mindezt abban a reményben is, hogy saját pozícióikat erősíthetik vele a radikálisok fokozódó kritikáival szemben. Utóbbiak ezzel szemben a reformisták manővereként értékelték az átszervezésre irányuló törekvéseket, melyeket veszélyesnek ítélték a mozgalomra nézve.

Tekintve, hogy a különböző álláspontot elfoglalók heves összecsapása folytán a FAI regionális plénuma nem sikerült eldönteni a kérdést, azt a FAI félszigeti plénuma elé utalták. Az átszervezést támogató vezetők nyomásgyakorlása és manipulációja folytán a reformot végül sikerült elfogadtatni, mondván azzal „a plénumon képviselt minden régió egyöntetűen” egyetértett. E nyilvánvaló hazugsággal és szabálytalan eljárásmóddal kapcsolatban Evans joggal jegyzi meg, hogy amikor a radikálisokat képtelenek voltak elnémítani, állásfoglalásukat az országos testület egyszerűen ignorálta. Ily módon került sor 1937. október 17-én arra a barcelonai gyűlésre, amely a fentiek szellemében kieszközölte a FAI új struktúrájának pilléréül szánt Barcelonai Anarchista Csoportosulás (AAB) létrehozását, mely azonban a régióban tapasztalható ellenállás folytán eleve kudarcra ítéltetett: bár a katalán liberter mozgalom több prominens anarchistáját is sikerült megnyerni, összességében kevesebb mint 40-en csatlakoztak hozzá, miközben az elsöprő többség továbbra is az affinitás csoportokon alapuló régi modellt támogatta. Az AAB, noha még közel egy évig elvegetált valahogy, sikertelenül törekedve a radikálisok gyűjtőhelyéül szolgáló helyi föderáció marginalizálására, végül az érdektelenség okán 1938 szeptemberében kénytelen volt kimondani önfeloszlatását.

Az anarchista felsővezetés számos vonatkozásban egyértelműen szembehelyezkedett a középszintű és *grassroots* aktivistákkal, saját akaratát igyekezvén rájuk erőltetni, ha kell – mint azt láttuk –, akár etikátlan és szabálytalan módszerekkel is. Történt ez annak dacára, hogy 1937 májusát követően az anarchisták már nem töltöttek be miniszteri tisztséget a republikánus kormányban, így helyzetük és lehetőségeik palettája alapvetően különbözött a korábbtól, ami elvileg megteremtette a lehetőséget korábbi állásfoglalásaik és praxisuk re-

víziójára, mely azonban a gyakorlatban mégsem következett be. Sőt, Evans valószínűsíti, hogy távozásuk az államigazgatásból és visszaáramlásuk a liberter szervezetek kulcspozícióiba csak felgyorsította a mozgalmon belül már egyébként is megindult bürokratizálódást.

Az országos vezetők továbbra is szorgalmazták a háborús erőfeszítéseket, elfogadva ezzel az állami kollaboráció nacionalista és militarista következményeit, sőt az időközben elsajátított bürokratikus módszereket immáron saját szervezeteiken belül kezdték el alkalmazni mind nagyobb elánnal, nem riadva vissza akár a radikális hangok cenzúrázásától sem a sajtóban vagy az egyes plénumokon. A politikai korrumpálódás súlyos és messzeható következményeire az egyik legekleatásabb példát alighanem a CNT korábbi főtitkári tisztjét betöltő Horacio Prieto esete kínálja, aki hamarosan komolyan és nyíltan szorgalmazni kezdte az elvek feláldozását a réalpolitika oltárán, s ennek jegyében egy liberter politikai párt megalakítására tett javaslatot. Jóllehet erre sem akkor, sem később nem került sor (nem pusztán a radikálisok, de éppúgy a csúcsvezetők többségének elutasító magatartása miatt), 1938 első felében García Oliver kezdeményezésére a CNT, a FAI és a JJLL összesen tíz képviselőjéből létrejött a katalóniai liberter mozgalom végrehajtó bizottsága, egy példa nélküli képződmény az addig föderalista struktúrán nyugvó mozgalomban. Bár a hivatalos indoklás szerint célja a gyors döntéshozatal elősegítése volt, a valóságban egyfajta bíróságként működött, mely a fellebbezés lehetősége nélkül ítélkezett a mozgalom renitensei felett, magának vindikálva egyének és csoportok, de akár teljes szakszervezetek és bizottságok kizárásának a jogát, csakúgy, mint annak eldöntését, hogy kire vonatkozzon a rabszolidaritás.

Az újdonsült végrehajtó bizottság támogatta a militarizációt, illetve a CNT és a FAI kormányrészvételét (erre aztán áprilisban ismételten sor is került, mikor Segundo Blanco elvállalta az oktatásügyi tárcát a második Negrín-kormányban), valamint fellépett a dezertálásokkal és a közrend megsértésével szemben. Mindeközben a CNT főtitkára, Mariano Vázquez odáig merészkedett, hogy a forradalom fontos vívmányainak számító ipar feletti munkásellenőrzést és a gyűlésalapú munkahelyi döntéshozatalt károsnak titulálta. A fentiek

tükrében aligha meglepő, hogy a CNT felsővezetése végül eljutott egy, a korábbi elképzeléseivel homlokegyenest szembenálló centralizált gazdaságirányítási koncepció elfogadásáig, mely az UGT-val való akcióegység-megállapodásban öltött testet 1938 tavaszán. Ezzel párhuzamosan felerősödtek a produktivitás növelésére irányuló törekvések is (pl. a munkafegyelem megszilárdítása, a bérek megrendelése).

Az idő előrehaladtával és a fenti tendenciák erősödésével a radikálisok bel- és külföldön egyre határozottabban állították, hogy a spanyolországi folyamatok ellenforradalmi irányt vettek. Sapiro például az IWMA/AIT 1937. decemberi kongresszusán Prietót „a CNT legnagyobb ellenségének” nevezte, a körvonalazódó gazdasági koncepciót pedig „visszavonulásnak a korporatív és reformista szakszervezetiség” eszméihez. A JJLL lapjaként megjelenő *Alerta...!* szerkesztői 1937 őszén deklarálták: „befáradtunk a paradoxonokba. Anarchista miniszterek... anarchista kormányzók... anarchista polgármesterek és tanácsosok... anarchista rendőrök... anarchista börtönőrök... Másszatok fel a ranglétrán, ha ez a célotok... de ne nevezzétek magatokat anarchistáknak!” Sánchez Saornil, az MMLL alapítótagja úgy látta, „polgárháborúnkat függetlenségi háborúvá, társadalmi háborúnkat közönséges védekező háborúvá változtatták; szándékainkat kiforgatták, legmerészebb kezdeményezéseinket szétzúzták”. Karakteresebbé váltak (bár korántsem terjedtek el széles körben) az antifasiszta egységfrontot a forradalom leverésnek eszközeként, az antifasizmust pedig ennél fogva az ellenforradalom ideológiájaként értékelő kritikák.

Igen érdekes a szerző azon felvetése, amely az antifasizmust a spanyol progresszíveket hagyományosan összetartó antiklerikalizmust 1936-tól egyértelműen felváltó „ideológiai ragasztóként” írja le. Mint megállapítja, ez a folyamat olyan gyorsasággal ment végbe, hogy 1937 végére az egyházellenes attitűd lényegében már pusztán csak a radikális anarchistákra korlátozódott, miközben Negrín kormánya a „vallási normalizációra” törekedett.

Szaporodtak az antinacionalista és lényegét tekintve forradalmi defetista értékelések is a zajló (polgár)háborús konfliktus kapcsán,

melynek gyakorlati következményei megmutatkoztak többek között a dezertálások növekvő számában is. A köztársaság polgárháború alatt formálódó alakváltozatát némelyek (pl. Tomás Cabot) egyenesen államkapitalizmusként írták le, mely a proletariátus új függőségi rendszerét hívja életre, míg mások (pl. „Amador Franco”) egészen odáig mentek, hogy párhuzamot vontak az orosz és a spanyol forradalom között, mondván a munkások életfeltételei, valamint öntevékenységeinek lehetőségei most éppúgy romlanak, s a „valódi kommunizmus pártolói” ugyanúgy konfrontálódni kényszerülnek a hatalmat a proletariátus nevében gyakorló forradalmi vezetéssel, amely a gazdaság fölötti állami ellenőrzés és irányítás pártján áll, mint az 1918-ban és az azt követő években történt.

Ezek a radikálisok egyúttal szomorúan vették tudomásul, hogy a fejlemények nem nekik kedveznek, s izolált helyzetükből a háború előtti irányvonalhoz való visszatérésben (pl. propaganda, racionális oktatás, rabsegélyezés) látták a kitörés lehetőségét. Mint Evans rámutat, az erősödő nyomás és a szűkülő lehetőségek mellett részben maguk a radikálisok is „bűnösök” voltak a forradalmi erők meggyengüléséért azáltal, hogy nem ismerték fel az 1937 első felében formálódó szövetségben rejlő valódi potenciált, s nem tudván áthidalni az egyes csoportok és szervezetek közti nézeteltéréseket (pl. JJLL vs. POUM), képtelennek bizonyultak a köztük levő kapcsolatok elmélyítésére, a forradalmi energiák összpontosítására. Továbbá azáltal is, hogy egyes radikális frakcióik végül maguk is a kollaborációi valamely formája mellett döntöttek (mint az pl. a MMLL esetében történt). A katalóniai liberter mozgalom végrehajtó bizottságának autoriter törekvéseit felismerve 1938 júliusában a JJLL barcelonai helyi föderációja tiltakozólag lépett fel, melyre amaz a helyi föderáció felfüggesztésével válaszolt fegyelmi vétség ürügyén. A felsővezetés irányvonalával szembeni erős ellenérzéseket jól jelzi, hogy a végrehajtó bizottság által az új föderációs bizottság létrehozására egybehívott plénum a JJLL aktivistáinak bojkottja miatt teljes fiaszkonnak bizonyult.

A francóisták győzelmei nyomán, nagyjából 1938 második felétől a kollaboracionista tendenciákkal való szembefordulás már a mozga-

lom olyan prominens alakjait is elérte, mint Federica Montseny, aki – mint láttuk – korábban maga is híve volt az állammal való együttműködésnek.

A háború végére a Negrín-kormányral és az annak pillérének és egyben az anarchisták legfőbb riválisának számító Spanyol Kommunista Párttal (PCE) szembeni ellenérzések kritikus méreteket öltöttek, részben a kormány és a sztálinisták anarchistákkal és a forradalom vívmányaival szembeni fellépése nyomán, részben a katonai veszteségek következtében erősödő defetista hozzáállásból fakadóan. Hasonlóképpen veszélyesnek ítélték a PCE megnövekedett hatalmát, befolyását a fegyveres erők fölött, valamint privilegizált helyzetét az evakuálás terén. Nem sokkal Katalónia elestét követően ezek a megfontolások vezettek el a kormányellenes puccs élére álló Nemzetvédelmi Tanács (CND) támogatásához, melynek keretében a fegyveres erők biztosítása jelentős részben az anarchistákra hárult. Az állami kollaboráció sötét folt maradt az anarchisták kollektív emlékezetében, s a körülményekre való szüntelen hivatkozással együtt veszélyes precedenst teremtett, mely tovább kísértett a polgárháborús vereséget követő száműzetésben is. Ennek bemutatására és elemzésére azonban Evans könyve már nem tér ki.

Összegezve az elmondottakat, a kötet historiográfiai fontossága mindenekelőtt abban áll, hogy a spanyol polgárháború és forradalom jól dokumentált, sok tekintetben alaposan feldolgozott és viszonylag közismert eseményeit egy újszerű, kevésbé ismert nézőponttal és narratívával gazdagítja: az anarchista radikálisokéval, akik a közhiedelemmel ellentétben számosabb és nagyobb erőt képviselő, heterogén massa voltak a liberter mozgalmon belül. A szerző az ő érveiket, vitáikat, programjaikat, célkitűzéseiket és gyakorlati tevékenységüket fókuszba állítva, problémaorientáltan mutatja be a forradalom és az állam viszonyát, a kettőt egyértelműen szembeállítva egymással, mint ahogyan azt a korszak radikális anarchistái is tették. Fontos és a történészek által eddig kevésbé boncolgatott szálát jelent Evans munkájában a liberter mozgalom egyes szervezetei és militánsai közötti véleménykülönbség, és az ebből fakadó eltérő és olykor ellentétes gyakorlati tevékenységek témaköre. Mindez nem függetle-

níthető az államhoz való viszony kérdésétől, hiszen a francóistákkal szembeni antifasiszta egység olyan kompromisszumok megkötésére bírta rá az anarchista mozgalom csúcsszerveit és -vezetőit, melyek idővel maguk is hozzájárultak a forradalmi folyamatok keretek közé vagy egyenesen visszaszorításához, nem kis feszültséget generálva ezzel magán a mozgalmon belül.

A háború elhúzódásával és az állami kollaboráció fokozódásával a radikálisok kritikus hangja felerősödött, ez pedig belső konfrontációkhoz vezetett, ami a mozgalom feletti kontroll fokozására irányuló törekvésekre sarkallta az egyre inkább elbürokratizálódó, reálpolitikai kényszerpályára lépő és saját korábbi eszméivel mindinkább szemkerülő vezetést, mely tendencia lényegében a polgárháború egészét végigkísérte, sőt – bár ezzel Evans könyve már nem foglalkozik – ott kísértett a Franco-korszak idején a száműzetésben és a földalatti ellenállásban is. A fenti jelenségekre utalva Vicente Rodríguez, a JJLL prominens tagja nem véletlenül jegyezte meg annak idején a *Frente y Retaguardia* hasábjain: „A szabadságot nem lehet tekintélyelvű eszközökkel elérni (...). A tekintélyelven belül rekedt anarchizmusnak szükségszerűen meg kellett buknia. (...) mi, anarchisták megerősíthetjük, hogy csak a kölcsönös segítség és szolidaritás ösztönözte föderalista rendszer (...) fog valódi megoldással szolgálni a társadalmi problémára (...). Azt is megerősíthetjük, hogy egyes, az anarchizmus alapelveitől eltávolodott személyek kudarca nem jelenti az eszmék kudarcát, amelyeket ezek az emberek állítólag képviselnek (...). Az eszmék vallottak kudarcot? Nem; az emberek voltak azok.”

Evans, Danny: *Revolution and the State. Anarchism in the Spanish Civil War 1936–1939* [Forradalom és az állam. Anarchizmus a spanyol polgárháborúban 1936–1939]. AK Press, Chico – Edinburgh, 2020. 268 o.

Poór Péter

A bizonytalanság politikája

Kelet–Nyugat megbékélése és a német újraegyesítés idején, 1990. március 11-én a Litván Szovjet Köztársaság bejelentette függetlenné válási szándékát, majd március 30-án Észtország és május 4-én Lettország is kinyilvánította, hogy teljes szuverenitásra törekszik. A szovjet kormány törvénytelennek tekintette a deklarációkat, és gazdasági blokád alá helyezte Litvániát. Attól lehetett tartani, hogy erőszakos akciók következnek, ezért az USA próbálta csillapítani a válságot, megegyezésre ösztönözve mindkét oldalt. 1990 tavaszán Gorbacsov meglepetéssel hallotta, hogy Bush nem akarja aláírni az új szovjet–amerikai kereskedelmi szerződést. A szovjet vezető bosszús lett, hogy az USA akadályozza a peresztrojka politikáját a szovjet periferia államai miatt. François Mitterand és Helmut Kohl szintén felháborodtak, hogy a szovjet birodalom szélén lévő államok destabilizálják a nemzetközi helyzetet. Az eltérő álláspontok ellenére a balti kérdés a külpolitikai folyamatok megkerülhetetlen elemévé vált. Bár a nyugati államok nem ismerték el jogosnak, hogy a balti államokat 1940-ben a szovjetek annektálták, mégis 1989 és 1991 között a Fehér Háznak aközött kellett egyensúlyoznia, hogy támogatja Gorbacsovot, vagy elismeri a három balti állam jogát a függetlenséghez. Általános volt a bizonytalanság a Szovjetunió széthullása kérdésében is, mert a szovjet politikára jellemző volt a tétovázás és a rögtönzés. A nyolcvanas években a három köztársaság viszonylag gazdag volt és stabil, és a vezetői támogatták a peresztrojkát, mégis váratlanul 1990-ben Tallinn, Riga és Vilnius függetlenséget követelt. A balti vezetők Nyugaton jártak, fogadták őket a Fehér Házban, az Élysée Palotában és a Downing Streeten. Valójában a függetlenségi törekvés nem volt új keletű a balti térségben, de a szovjethatalom el volt foglalva a pe-

resztrójka reformjainak végrehajtásával, és sem ideje, sem terve nem volt a periféria panaszainak kezelésére.

A recenzeált könyv szerzője, *Una Bergmane* ezzel az áttekintéssel indítja könyvét, melyben alaposan feltárta, hogyan kezelte Moszkva és Washington a nyolcvanas évek végétől a balti országok függetlenségi törekvéseit, illetve a balti szovjetköztársaságok miként győzték le marginális szereplőként másodlagos helyzetüket. A történészszerző, aki a Helsinkii Egyetem oktatója és ösztöndíjasként dolgozott az Alekszandri Intézetben, valamint a Cornelli Egyetemen és a témában számos tanulmányt jelentetett meg, művében aprólékos oknyomozással mutatja be azt a folyamatot, amely a politikai válságba forduló szovjet szuperhatalom ellenében sikerre vezetett. A balti államok békés kiválásához hivatkozási alapul szolgált, hogy a második világháború alatt, illetve a viláégégés végén bekövetkezett területi változást, azaz a három balti állam Szovjetunió általi bekebelezését az amerikai külpolitika soha nem fogadta el, csak reálpolitikai kényszerűségből tudomásul vette. A hidegháború alatt Washington és európai szövetségesei hol óvatosan kezelték a balti követeléseket, hol feltétel nélkül támogatták azokat. Gorbacsov fellépését követően a balti szovjetköztársaságok addig nem tapasztalt függetlenedési törekvésével szembesült az amerikai vezetés, amely erre nem volt felkészülve, ezért elbizonytalanodott. A balti kérdés rendezésére egyik szuperhatalom sem rendelkezett forgatókönyvvel. Egy lett politikus szerint az volt a baj, hogy „Gorbacsovnak nincs terve sem arra, hogyan engedjen bennünket szabadon, sem arra, hogyan tartson vissza”. (13. o.). A szovjet központot és a köztársaságokat birodalmi viszony kapcsolta össze: az alávetett periféria fölött Moszkva gyakorolta a politikai hatalmat. 1985 után, amikor a peresztrojka demokratizálódási törekvései és a periféria reformkövetelései csökkenteni akarták a hatalmi aszimmetriát a szovjet szövetségi rendszerben, Moszkva felkészületlenül, ingadozón reagált, és más, látszólag sürgősebb dolgok kötötték le.

A berlini fal leomlása után világossá vált, hogy a Szovjetunió erőszakosan nem avatkozik be Kelet-Európa demokratizálódásába. Az USA többször is figyelmeztette Moszkvát, hogy ne alkalmazzon a balti államokban se erőszakot. Attól tartottak, hogy a függetlenség-

gi törekvések destabilizálják Gorbacsov helyzetét, miközben a Fehér Ház azt várta a szovjet vezetőtől, hogy fogadja el teljes jogú NATO-tagnak az egyesített Németországot. Gorbacsov ambiciózus reformjai a szovjet társadalmat a teljes bizonytalanságba taszították. Törekvései az új, megreformált Szovjetunió vízióját nyújtották, de nem tudták kezelni az elszabadult gazdasági és társadalmi folyamatokat. A peresztrojka változást hozott a központ–periféria kapcsolatban, a Szovjetunió peremén lévő köztársaságok egyre inkább plurális és demokratikus berendezkedést követeltek, illetve annak megvalósítására törekedtek. A szerző rámutat arra, hogy a szovjet vezető elit megosztott volt a balti köztársaságokkal kapcsolatos politika módjában: a liberálisok azt tanácsolták Gorbacsovnak, adjon jelentős autonómiát, akár függetlenséget is a balti köztársaságoknak, míg a konzervatívok a Szovjetunió teljes szétesésétől tartva az erő alkalmazását támogatták.

A peresztrojka nem csupán politikai és gazdasági reformokat jelentett, hanem kísérletet az új szovjet identitás megteremtésére. A liberális szovjet gondolkodók a belpolitikába be akarták vonni az emberi jogok, a szabad véleménynyilvánítás és a demokrácia nemzetközi normáit, a civilizált világ szabályait. A külpolitikában pedig a szovjet állam tagja kívánt lenni a nagyobb nyugati és európai közösségnek, és az osztályérdekek helyett sokkal fontosabb értékekkel kívánt élni. Lényeges eleme volt a szovjet paradigmaváltásnak az erőszak elutasítása. Gorbacsov maga is így gondolkodott, bár a leszerelés nem szerepelt a peresztrojka programjában. A hatalmi egyenlőtlenséget csökkenteni kívánták a központ és a periféria között, és fel akarták oldani a szovjet társadalom demokratizálása és a szovjet birodalom megőrzése közötti feszültséget. Az USA és szövetségesei bizakodva nézték ezeket a fejleményeket, de aggódtak, hogy a Gorbacsov-féle reformok megszakadnak és katonai puccs vagy polgárháború bontakozik ki, amely a Szovjetunió drámai összeomlásához vezet. Esetleg maga Gorbacsov állítja le a reformokat. A balti kérdés, szovjet vezető helyzete és a peresztrojka szorosan összefüggtek. A szovjet liberális demokrata körök és a nemzetközi közösség azt várta, a szovjethatalom találjon békés megoldást a balti problémára.

Una Bergmane hangsúlyozza, hogy a kis államok jellemzően a láthatóvá, azaz önálló tényezővé válásra törekedtek, hogy ilyen módon nemzetközi elismerést, támogatást szerezzenek. A követendő stratégiához Algéria Franciaországtól történt elszakadását vették alapul. A baltiak függetlenségi törekvése a peresztrojka melléktermékének is tekinthető, hiszen ebben a virágzó három köztársaságban lelkesen támogatták a gorbacsovi reformokat. Ugyanakkor a 80-as, 90-es években az észti, lett és litván társadalmak a kollektív nemzeti jövőjüket féltve küzdöttek a függetlenségükért. Amellett érveltek, hogy a törekvésük ugyanúgy legitim, mint a németek egyesülési vágya.

A bizonytalanság politikája című könyv szerzője a Moszkva, a balti fővárosok és Washington közötti háromszöget járja körül, és megvilágítja a hazai és a külső tényezők kölcsönös kapcsolódásait és azok szerepét a Szovjetunió széthullásával összefüggésben. Áttekinti a balti kérdés előzményeit, az amerikai ún. el nem ismerési politikát, valamint az USA-ban élő balti diaszpóra hidegháború alatt folytatott politikai tevékenységét, és annak az amerikai belpolitikára gyakorolt hatását. Mivel a 60-as évek elején úgy tűnt, hogy a hidegháború bipoláris rendszere tartós lesz, ezért a balti kisebbségek megalapították az Egyesült Balti Amerikai Nemzeti Bizottságot, hogy az képviselje az érdekeiket a kongresszusban, a Fehér Házban és a külügyben. Az 1975-ös helsinki záróokmány eleinte szovjet győzelemnek tűnt, de hosszabb távon hozzájárult a szovjet uralom erodálódásához. Az egyezmény aláírása után az emberi jogokra hivatkozva megindult a szovjet blokkból a menekültek áradata. 1981-ben az amerikai baltiak létrehozták a Balti Amerikai Szabadság Szövetségét, hogy feltárja a Baltikumban történő, emberi jogokat sértő eseteket. Egy másik sikerként 1982-ben az amerikai kongresszus határozatot fogadott el, hogy június 14-dike legyen a balti szabadság napja. A balti kérdés tehát része lett a kongresszus hidegháborús politikájának, húzza alá Una Bergmane.

A nyolcvanas évek derekán a peresztrojka politikája táplálta a baltikumi függetlenségi mozgalmakat. 1988-ban mindhárom balti országban népfrontot vagy írókongresszust hívtak életre a gorbacsovi reformok támogatására. 1988 őszén a három mozgalom közös ala-

pító kongresszusán létrehozták a Peresztrojkát Támogató Népfrontot, a Rahvarinne-t, amelynek rövid időn belül több tízezer tagja lett. Eleinte Moszkva rokonszenvezett a szervezettel, de 1988 nyarán a Központi Bizottság tagja, Jakovlev már elítélte a mozgalmat, mert lehetetlenné tette, hogy a helyi kommunista vezetés beleszóljon az ügyekbe. Ez a reakció megmutatta, hogy a baltiak meddig tághatják a peresztrojka határait, és Moszkva engedékenysége meddig terjed. 1988–1991 között mindhárom államban létrejöttek olyan politikai erők, melyek egyre radikálisabban viszonyultak a szovjet hatóságokhoz és az oroszul beszélő kisebbséghez. Mindhárom nemzet kinevelt egy-egy fontos politikai erőt, amely elutasította az együttműködést a szovjet intézményekkel, még a választásokban sem vett részt. 1990-ben megtartották a saját választásaikat, amikor több mint félmillió észt, és több mint hétszázezer lett szavazott. Ezen erők mellett ott voltak a kommunisták, akikben Gorbacsov és Jakovlev bíztak. Elszámították magukat. A három állam kinyilvánította, hogy a saját törvényeik fölötté állnak az unió törvényeinek, és a saját nyelvük a hivatalos nyelv. Visszahozták régi nemzeti zászlaikat, és megünnepezték a függetlenség napját. 1989 decemberében a Litván Kommunista Párt bejelentette, hogy leválik a Szovjet Kommunista Pártról. Ezek messze mutató radikális lépéseknek bizonyultak. A szovjet alkotmánymódosítás 1988-as bejelentése újabb feszültségeket szült és mélyítette a válságot. A baltiak kimondták, a köztársasági jogok fölötté állnak az uniós jogoknak, amely Moszkva számára elfogadhatatlan volt.

Sokan úgy látták, a szovjetek türelmesek a kelet-európai változások iránt, az USA ellenben gyanakodott, hogy valahol vége lesz ennek a toleranciának. Kiderült, hogy a türelem a Szovjetunió földrajzi határáig terjed. Moszkva hajlandó volt elfogadni Kelet-Európa demokratizálódását, a Baltikummal viszont egyre szigorúbban bánt. A kommunista párt és a szovjet hadsereg egyaránt nyomást gyakorolt Gorbacsovra. A pártfőtitkár akkor jött rá, hogy a balti vezetők inkább a kihívói, semmint a szövetségesei, amikor sorra jelentették be függetlenné válásukat. A baltiak függetlenség-követelését elősegítette a kelet-európai rendszerváltás, különösen a magyar és lengyel fejlemények. Emellett arra hivatkoztak, hogy az 1940-es annexió

törvénytelen volt. Erre bizonyítékul a Molotov–Ribbentrop-paktum titkos záradéka szolgált, amely a térség Hitler és Sztálin közötti felosztását tartalmazta. A baltiak függetlenségi törekvései tovább erősödtek, ugyanakkor a szovjet politikai vezetés egyre kevésbé hajlott a kompromisszumra. 1989 őszén Gorbacsov elutasította az elszakadáshoz való jogot. A finn történész hangsúlyozza, hogy az amerikai vezetés elsősorban azt mérlegelte, a hirtelen végbemenő radikális változások nem járnak-e Gorbacsov bukásával. A Bush-adminisztráció a szovjet reformfolyamat folytatásában volt érdekelt, de bizonytalanságot mutatott a peresztrojka jövőjének megítélésében. A Fehér Ház attól tartott a baltiak esetében, hogy óriási destabilizáció következhet be kiválásukkal, mert a kelet-európai szatellit államokkal szemben a három balti ország de facto a Szovjetunió része. Bush a Baltikum függetlenné válásánál az 1956-os magyar események megismétlődésétől tartott. Mitterand azt hozta fel, hogy a Szovjetunió képes erőszakkal válaszolni a balti függetlenségi követelésekre, mert „történelmileg ezek a régiók Oroszország részei voltak” (62.). Sokan az 1989. decemberi máltai csúcstalálkozótól várták az áttörést, de Bush és Gorbacsov tárgyalásai nem járultak hozzá a balti kérdés tisztázáshoz. A szerző kiemeli, hogy a Bush-kormányzat azzal az érzéssel távozott a csúcstalálkozóról, hogy Gorbacsov megértette, az erőszak alkalmazása a Baltikumban súlyos reakciót provokálna az USA részéről, ezért nem folyamodik erőszakhoz. Gorbacsovnak pedig az volt a benyomása, hogy Bush felfogta, milyen veszélyt jelenthet a balti kérdés a peresztrojkára, és ezért nem avatkozik bele az ügybe.

A balti kérdés egyáltalán nem jutott nyugvópontra. Miután a Litván Köztársaság 1990. március 11-én kinyilvánította függetlenségét, a válság új szakaszába lépett. A döntés lelkesítette a balti szomszédokat, dühítette Moszkvát, és nehéz helyzetbe hozta a nemzetközi politika szereplőit. A nyugati világ válaszút előtt állt: vagy nem támogatja a balti államokat, s ezzel szakít az el nem ismerés elvével, vagy nyíltan támogatja a baltiak függetlenségét, s ezzel csökkenti Gorbacsov mozgásszabadságát megnehezítve a peresztrojka folytatását. A nagyhatalmak kormányai azzal érveltek, hogy a balti függetlenséget addig nem lehet elismerni, amíg Tallinn, Riga és

Vilnius nem gyakorol teljes ellenőrzést a területe és népessége fölött. És mivel a három főváros ezt aligha tudja megeremteni erőszakkal, a szovjet beleegyezés döntő előfeltétele a nemzetközi elismerésnek. Ráadásul a baltiak függetlenedési szándéka felerősítette Moldovában, a Kaukázusban és Ukrajnában az elszakadási törekvéseket, amelyek a Szovjetunió gyors széthullásával fenyegettek. Az 1990 februárjában, márciusában tartott szovjet legfelső tanácsi választások a balti köztársaságokban a függetlenségpárti politikai erők megerősödésével jártak. Amikor március közepén a népi küldöttek szovjetkongresszusa érvénytelennek nyilvánította a litván proklamációt, majd pár héttel később elfogadta az elszakadási törvényt, az csak olajat öntött a tűzre. Una Bergmane hangsúlyozza, hogy a német újraegyesítés ügye tovább bonyolította a nemzetközi kapcsolatokat. Érdekes, hogy Bonn nem akarta, hogy az egyesítésük ügye más európai problémához kapcsolódjék. Nem akarták például a német–lengyel határ kérdését együtt tárgyalni a baltiak ügyével. A Bush-kormány március 11-én megerősítette, nem ismeri el a balti annexiót, és felszólította a szovjet kormányt, kezdjen tárgyalásokat Litvániával. A Fehér Ház úgy vélte, a balti államok csak Moszkva beleegyezésével válhatnak függetlenné, ehhez pedig Gorbacsov akarata szükséges. Ez elkészerítette a litvánokat. Lengyelország még mindig a II. világháború végét lezáró békekötést sürgette. A baltiak a háború áldozatainak tekintették magukat. Nem bíztak már Gorbacsovban. Elfogadhatatlan volt számukra az elszakadási törvény szabályozta függetlenné válás hosszú folyamata, hiszen minél hamarabb szerettek volna kiszakadni a szovjet birodalomból, és elvárták, hogy a nemzetközi közösség kimondja az 1940-es annexió jogtalanságát.

A feszültség egyre nőtt Vilnius és Moszkva között. A szovjet kormány vissza akarta vonatni a litvánokkal a függetlenségi nyilatkozatot, a litvánok azonban nem engedtek. Moszkva ekkor a megfélemlítés eszközához nyúlt: a Vörös Hadseregből dezertált férfiakat üldözték, néhány középületet erőszakkal elfoglaltak, és jelentős katonai készülődésbe kezdtek. Gorbacsov fenyegető üzenetet is küldött a litvánoknak. A Bush-kormány csillapítani próbálta a feszültséget. Először a szovjeteket akarták meggyőzni a helyes útról, azután a

litvánoknak javasolták kiáltványuk felfüggesztését, illetve referendum tartását. Amikor mindez nem hozott eredményt, a Fehér Ház fontolóra vette, hogy nem írja alá az új szovjet–amerikai kereskedelmi szerződést.

A szerző a továbbiakban részletezi az 1990 tavaszán háttérben folytatott diplomáciai erőfeszítéseket, melyek a feszültség enyhítését kívánták szolgálni. Miközben a német egyesítés ügye szépen haladt előre, a litván válságot a nyugat-európai kormányok egyre inkább hátráltató tényezőként kezelték. 1990 áprilisában Gorbacsov odáig ment, hogy Litvániát területi felosztással fenyegette. Az USA-ban többen össze akarták kapcsolni a litván kérdést a küszöbön álló amerikai–szovjet kereskedelmi szerződés aláírásának elhalasztásával, mert szerintük a szovjet politikára ez a lépés és a Szovjetunió GATT-ba történő felvételének elutasítása gyakorolhatta volna a legnagyobb nyomást. A kereskedelmi szerződés szimbolikusan a peresztrojka változtatásainak elismerését és a szovjet–amerikai kapcsolatok új minőségének megerősítését is jelentette volna. A gyakorlatban ez az egyezmény volt az egyetlen, amivel az USA segítette az összeomló szovjet gazdaságot, mert pénzügyi támogatást nem volt hajlandó nyújtani.

A könyv következő fejezetében Una Bergmane az 1990. május 31. és június 3. közötti washingtoni csúcstalálkozó előzményeit részletezi. Bush és Gorbacsov végül június 3-án mindent aláírt, így a kereskedelmi szerződést, az amerikai–szovjet egyezményt a vegyi fegyverekről, az egyetemisták cseréjéről és a polgári repülésről. Ez az utolsó pillanatban történt változás a szerző megítélése szerint részben Gorbacsov Bushhoz intézett kérésének tulajdonítható, részben annak, hogy mivel a szovjet főtítkárt otthon azzal vádolták, hogy „elvesztette Kelet-Európát”, szüksége volt valami felmutatható eredményre a szovjet kommunista párt júliusi kongresszusa előtt. A csúcstalálkozó előtt amerikai kezdeményezésre a litván függetlenségi kiáltványt felfüggesztették, és úgy tűnt, a balti probléma nyugvópontra jutott. Szaddam Husszein kuvaiti akciója 1990 augusztusában az amerikai kormánynak új kihívást jelentett, az amerikaiak átmenetileg háttérbe helyezték a balti problémát.

Ugyanakkor a baltiak szeptember 5-én határozottan követelték, hogy kezdjenek nemzetközi tárgyalást az ügyükben, ekkor a szovjet vezetés érzékelhetően a kemény kéz politikai gyakorlatához nyúlt. A balti államok a nemzetközi jelenlétre törekedve részt kívántak venni megfigyelőként az Európai Együttműködési és Biztonsági Szervezet 1990. novemberi párizsi csúcstalálkozóján. Megjelenésük kiváltotta a szovjet delegáció tiltakozását, és ismét feszültté tette Moszkva, illetve a balti államok viszonyát. Gorbacsov érzékelhetően a politikai túlélésért küzdött 1990 végén, és a helyzete megerősítése érdekében a keményvonalas politikai szárny felé nyitott. November 23-án Gorbacsov nyilvánosságra hozta az új uniós egyezményt. Ez újfajta kapcsolatot létesített volna a központ és a köztársaságok között, több autonómiát engedett volna a gazdaságban és a saját földrajzi térségben. A föderáció törvényei ezután is a köztársaságok törvényei fölött álltak volna, és Moszkva ellenőrzése alatt maradtak a hadászati és a külpolitikai ügyek. A balti államok és Georgia nem vettek részt a további tárgyalásokon. Közeledett az Irakra ENSZ által kiszabott határidő, egyre nőtt a feszültség, s ez a Baltikumra is áterjedt. Rigában a nyomda épületét a szovjet csapatok 1991. január 2-án, a függetlenség-párti kommunista párt épületét január 3-án elfoglalták. Január 7-én Jazov belügyminiszter bejelentette, hogy további alakulatok érkeznek a Baltikumra, és folytatni fogják a katonai sorozásokat a szovjet hadseregbe. Közben Ukrajnában, Moldovában, Georgiában és Örményországban szovjet félkatonai csapatok jelentek meg. Január 8-án a három balti állam a szovjet hadseregmozgások miatt nemzetközi segítségért fordult. Közben a litván miniszterelnök, Kazimira Prunskiené lemondott egy, az élelmiszerákról szóló vita kapcsán. Ezt az alkalmat kihasználva Gorbacsov azonnal újra bevezette Litvániában a szovjet alkotmányt. Úgy nézett ki, hogy vérontás következik. Bush felhívta Gorbacsovot, hogy ne tartsák nyomás alatt a balti államokat, ám a szovjet vezető közömbösnek mutatkozott. Január 12-én drámai hangulatú szövetségi tanácsi összejövetelt tartottak Moszkvában. Bár a baltiak máskor nem vettek ezen részt, most mindhárom köztársaságból jelen volt a miniszterelnök, illetve más vezető. Pugo belügyminiszter azzal nyitotta meg az ülést, hogy vi-

gasztalan képet festett a litván állapotokról, és ebből következően szükségesnek ítélte a szovjetköztársaság közvetlen elnöki uralom alá helyezését. Jelcin és a baltiak ellenezték ezt, és békés megoldást követeltek. Csatlakozott hozzájuk Moldova, Örményország és több konzervatív közép-ázsiai muzulmán vezető. Egyikük sem akart közvetlen elnöki uralmat, vagy erőszakot egyik szovjetköztársaságban sem. Abban egyeztek meg, hogy a Szövetségi Tanács különbizottságot küld Vilniusba a helyzet felmérésére.

Január 12-én este a KGB speciális egysége megindult a vilniusi rádióadó torony felé. A tornyot fegyvertelen tömegek vették körül, a katonák tüzet nyitottak. Tizennégy halott és több mint 100 sebesült maradt a helyszínen. A tévétornyot és a rádió, valamint a távírda épületét elfoglalták a szovjet egységek. Másnap reggel az észti Rahvarinne, a lett Tautas Fronte és a litván Sajűdis felhívták az embereket, védjék meg a parlamentjeiket. Ezrek vették körül az épületeket egy héten át tartó évlánccal. Akkor a szovjetek megtámadták a lett belügyminisztériumot. Öt halottat és 11 sebesültet követelt az incidens. A civilek elleni erőszak a peresztrojka elveinek meggyalázását jelentette. Maga Gorbacsov is azt mondta, az erőszakos módszerek mindennek a végét jelentik. A szovjet vezető mindig tagadta, hogy része lett volna az erőszak alkalmazásában, sőt azt sem ismerte el, hogy tudott annak tervéről. Az események nagy felháborodást keltettek világszerte. Az erőszakos fellépés ellen először Gorbacsov liberális hívei tiltakoztak, hasonló álláspontot foglalt el a leningrádi vezetés. II. Alekszij moszkvai patriarcha bűnnek nevezte, ami Vilniusban történt. Január 19-én Jelcin lemondásra szólította fel Gorbacsovot.

Az erőszak alkalmazása a Baltikumban a peresztrojka végét jelentette mind az USA, mind az európai médiumok szerint. A nyugati államok szintén a baltiak mellé álltak, de óvatosan, nehogy elrontsák a kapcsolatukat a Szovjetunióval. A vilniusi öldöklésre Washingtonban igen határozottan reagáltak. Elítélték a szovjet fellépést, de próbálták megőrizni a szovjet–amerikai párbeszédet az Öböl-háború idejére. Az amerikai vezetés egyértelművé tette, hogy ha nem történik pozitív elmozdulás a balti kérdésben, akkor az USA gazdasági szankciókat kénytelen bevezetni a Szovjetunió ellen. Ugyanakkor

biztosította Gorbacsovot, hogy senki nem akarja a Szovjetunió szét-hullását, a peresztrojka végét, de ehhez le kell mondani az erőszak-ról, mert az „összeegyeztethetetlen a peresztrojkával” (113. o.), és vissza kell térni a tárgyalásokhoz. A rigai lövöldözés után Gorbacsov magatartása kezdett változni. Találkozott az észtt, majd a lett keményvonalas kommunista vezetőkkel. Ezután beszédet mondott a Legfelső Tanácsban, és elhatárolódott a baltikumi gyilkosságoktól. Megkezdték a szovjet csaptok kivonását a Baltikumból, mert az országon belülről nyomás nehezedett Gorbacsovra, illetve a nyugatiak viszonya olyan lett a szovjetekkel szemben, mint a „legrosszabb hidegháborús szembenállás idején”. Véget ért a második balti válság, de döntés nem született a kérdés átfogó rendezésére. A baltiak ügye 1990 tavaszához képest jobban állt, a nyugatiak pedig kezdtek kételkedni Gorbacsovban. Az oroszországi föderáció elnökének megválasztott Jelcin a balti köztársaságok kiválásának támogatójaként cselekedett, megbontva a szovjet vezetés egységét, gyengítve a központi intézményeket és Gorbacsovot. Ezt a folyamatot erősítette fel a keményvonalasok által megkísérelt 1991. augusztusi puccs, melynek következtében Lettország, Észtország és Litvánia függetlenségét elismerte a nemzetközi közösség. A Szovjetunió nem esett szét, a két politikai rivális, Gorbacsov és Jelcin együttes erővel képes volt tíz köztársaság támogatásával még néhány hónapra fenntartani az uniót.

Mialatt egyik európai ország a másik után diplomáciai kapcsolatot létesített a balti államokkal, arról folyt a vita, hogy ezekben az államokban kié a hatalom. A három kormány átvette az ellenőrzést a helyi KGB felett és a pártközpontokban, de a hadsereg és a Szovjetunió határőrsége továbbra is a moszkvai utasításokat követte. A zavaros helyzetre jellemző, hogy a vilniusi repülőtéren hosszan vitatkozott a litván és a szovjet határőr, hogy melyikük ellenőrizze Roland Dumas francia külügyminiszter útlevelét. Az USA közben várakozó álláspontot foglalt el. George Bush nem akarta túlságosan előtérbe hozni Jelcint és megalázni Gorbacsovot. A kongresszusban 11 demokrata és 5 republikánus szenátor kérte Busht, terjessze ki az elismerést a balti államokra az USA részéről is. Augusztus 27-én az EC (Európai Közösség) üdvözölte a baltiak függetlenné válását,

és kijelentette, hogy diplomáciai kapcsolatot létesítenek velük. Bush számára elkészítettek egy Gorbacsovnak címzett levelet, melyben sürgeti a szovjet elnököt, ismerje el a baltiak önállóságát. Bush azt is megjegyezte, nem várhat két napnál tovább az amerikai elismeréssel. Gorbacsov azt kérte az amerikai elnöktől, szeptember 2-áig, az új uniós tanács üléséig ne lépjen.

Végül Bush szeptember 3-án bejelentette, hogy az USA diplomáciai kapcsolatot létesít a balti államokkal. Ugyanezen a napon megkérdezték Gorbacsovot, bocsássák-e szavazásra a balti függetlenség kérdését, mire a szovjet vezető elutasította az ötletet. Csak szeptember 6-án vitatták meg a balti kérdést az új szovjet államtanácsban. Mindenki a függetlenség elismerésére szavazott. Kimondták, a részletekről később döntenek, például a Baltikumban tartózkodó szovjet csapatok kivonásáról, az orosz kisebbségek jövőjéről és a szovjet tulajdonokról. Az észti miniszterelnök végül egy feltételek nélküli szovjet elismeréssel távozhatt. Négy nappal később a balti hivatalnokok már önálló államok képviselőiként tértek vissza a Kremlbe. Most már teljes jogú tagjai lettek a CSCE-nek, és ennek csúcstalálkozóján is ott lehettek. Egy résztvevő úgy élte ezt át, mint valami tündérmesét. Azokkal koccinthatnak a baltiak, akik pár hónappal korábban kiutasították őket a párizsi csúcstalálkozóról! Az értekezlet után James Baker amerikai külügyminiszter elutazott a balti államokba, ahol eufórikus hangulat fogadta. Az ellenben aggasztó volt, hogy az észtek minden orosz, így a szovjet védelmi rendszer tagjait, a katonai–ipari szektor orosz alkalmazottait ki akarták utasítani az országukból. A következő években Litvániaiban változott az orosz kisebbségekhez való viszony, befogadó törvényeket hoztak, míg Észtországban és Lettországból szigorú korlátozó intézkedések léptek életbe.

1991. szeptember 11-én Bush meghívta a Fehér Házba az amerikai balti közösségek vezetőit és a baltikumi küldöttségek tagjait. Szeptember végén – Oroszország, Fehéroroszország és Kazahsztán kivételével – valamennyi köztársaság kinyilvánította függetlenségét, amit sem Gorbacsov és Jelcin, sem a külföld nem ismert el. A finn történész kiemeli, hogy a balti államok kivételt képezve elérték, amit

akartak, elhagyhatták a Szovjetuniót. A többi köztársaságnak erre még várnia kellett.

A Szovjetunió széthullását tárgyaló munkák többsége amerikai döntéshozók memoárjain alapul és az Orosz Szocialista Szövetségi Köztársaságnak a folyamatban játszott szerepét emeli ki. Una Bergmane más megközelítést alkalmaz, a hatalmi hierarchia csúcsán lévőknek a társadalom peremére szorultakhoz fűződő viszonyát vizsgálja. Megmutatja, hogy komoly történelmi változás idején hogyan okoz a meglévő hatalmi struktúra összeroppanása bizonytalanságot. Részletezi az észt, lett és litván függetlenségi küzdelmeket és azok beágyazódását a peresztrojka dinamikájába, a hidegháború végébe és a Szovjetunió szétesésébe.

Megállapítása szerint az átalakulással kapcsolatos politikai bizonytalanságot nem az információk hiánya okozta, hanem éppen azok bősége. Ez jelentett problémát mind az amerikaiaknak, mind a szovjeteknek az 1980-as években. Gorbacsov reformjai a változások örvényét indították el, szétszakítva a meglévő struktúrákat és a szovjet élet addigi rutinját. Az alap, amire a szovjet társadalom épült, nem csak megremegett, hanem egyenesen részekre hullott. A szovjet belső dinamika ereje megjósolhatatlan volt, ez korlátozta Amerika hajlandóságát, hogy belekeveredjék a szovjet összeomlásba általában és a balti kérdésbe konkrétan. A saját otthoni gondjai jobban leköttették Gorbacsov figyelmét, semhogy a központ és a köztársaságok viszonyával foglalkozzék. Míg a szovjet vezetésnek nem voltak tervei, hogyan bányázzák a baltiakkal, 1990 tavaszára Tallinn, Riga és Vilnius világos célként a függetlenséget tűzte ki. Az egységes fellépés erőfeszítések árán jött létre. Ahogy a könyv szerzője hangsúlyozza, a balti nemzetek nem egy tömböt jelentettek, hanem sokszínű társadalmakat. A követeléseik csak azután találkoztak, miután Tallinn, Vilnius és Riga szüntelenül ostromolta elszakadási törekvésével Moszkvát. Az egyetlen balti kezdeményezés, amelyet habozás nélkül elfogadtak, a népfrontok felállítása volt, bár a folyamat szereplői nem ugyanazt várták el ezektől a fórumoktól. Kezdetben Gorbacsov szövetségeseinek tekintette ezeket a szervezeteket, a népfrontok ellenben a helyi, nemzeti érdekeket kívánták szolgálni. Kívül akartak

maradni a birodalmi kereteken, és elutasították a gondolatot, hogy Moszkvái legyen az utolsó szó a balti belügyekben.

A baltiak 1990 tavaszától kezdve mindig arra törekedtek, hogy a nemzetközi térben láthatók legyenek, mert azt gondolták, csak külső nyomással érhető el, hogy a szovjet vezetés elfogadja önálló állami mivoltukat. Az amerikaiak csalódást okoztak a balti társadalmaknak, mert míg a német egyesítés ügyében azonnal támogatóan lépett fel az USA, addig a balti kérdésben nem. Ez nem azt jelentette, hogy Amerika nem állt ki a balti függetlenség és Kelet-Európa demokratikus átalakulása mellett, de a Bush-kormány nem fejtett ki olyan nagyarányú aktivitást, mint a német egyesítés ügyében. Párizs, London és Bonn is a németek önmeghatározáshoz való jogát hangsúlyozták, ugyanakkor a baltiak hasonló törekvését nem. Egy állam elismerése nemcsak azt jelentette, hogy megfelelt az államiság kritériumainak; ez politikai döntés volt, amely hierarchiát állított fel a nemzetek között. Egyeseket az önmeghatározáshoz való jog alapján sokkal inkább törvényesnek ítélték, mint másokat. Ennek kritériumait is kidolgozták. Az államok széles körű normákat, fegyelmező kritériumokat helyeznek az államiság igénylőire. A balti eset azt mutatja, hogy ezek a kritériumok nem csupán a normális elvárásokban gyökereznek, hanem geopolitikai érdekekben is: a szovjet egyetértést komoly előfeltételnek tekintették a balti függetlenség nemzetközi elismeréséhez.

Una Bergmane hangsúlyozza, a baltiaknak a földrajzi helyzetük javukra szolgált. Azerbajdzsántól és Georgiától eltérően nemcsak a szovjet birodalom perifériáját jelentették, hanem egyben a Nyugat peremét is. Egyrésről ez a körülmény lehetővé tette számukra, hogy hangsúlyozzák európaiságukat, és ezáltal javítsák helyzetüket a nemzetek hierarchiájában. Másrésről az északi országok és Lengyelország aktív részvétele a balti kérdésben láthatóbbá tette őket a nemzetközösség előtt. A balti országokkal szimpatizált a liberális és demokratikus gondolkozású szovjet elit. A szerző megállapítja, hogy a három szereplő, azaz a balti fővárosok, Moszkva és Washington viszonya aszimmetrikus és felemás volt. A legtöbb esetben egyik, vagy mindhárom balti ország előrébb lépett a függetlenség ügyében, Moszkva erre válaszolt, és az USA követően reagált a

szovjet álláspontra. A peresztrojka éveiben volt szakasz, amikor a nyugat elismerése rendkívül fontos volt a szovjetek számára. A peresztrojka céljaként szerepelt a nemzetközi közösség – Európa-ház – újrászervezése és az európai identitás bizonyos fokú megváltoztatása. Ezt a nyugati irányú változást Gorbacsov és liberális tanácsadói akarták, a nyugati életmód és kultúra társadalmi vonzása fűtötte, és az orosz demokraták szintén támogatták. Az átalakulás hívei feltérképezetlen és veszélyes vízen hajóztak a sztálini múlt és a nyugati közösség között, amelyhez tartozni akartak. Törekvésükhöz a baltiak az orosz demokraták között is szövetségeseket szereztek.

1991 tavaszán jöttek rá a balti államok, hogy függetlenségük ügyében határozott segítséget a Szovjetunió belülről kaphatnak, mégpedig az orosz társadalomtól, amely szintén elutasította a szovjet államot, támogatta Jelcint, növelve annak népszerűségét, és segített megszerezni a balti államokban élő orosz kisebbség támogatását. A balti függetlenség helyreállítása és a Szovjetunió összeomlása utáni évekre némelyek elveszett korszakként tekintenek, azaz az USA elmulasztotta Oroszország integrálását egy sokkal befogadóbb nemzetközi rendbe. Ez az elképzelés Amerika határtalannak tűnő hatalmán (egypólusú világrend) alapult. Sokan feltételezték, hogy az USA képes Oroszország külső és belső folyamatait alakítani. Valójában nem ez volt a helyzet. A szovjet összeomlás utáni zűrzavaros évek szereplői a hidegháború alatt kialakult politikai gyakorlatot követték. Ezt mutatták az 1991-et követő balti–orosz kapcsolatok: Oroszország igyekezett fenntartani korábbi birodalmi befolyását a volt szovjet térségben, a baltiak ugyanakkor önálló nemzeti státuszra törekedtek. Sem az orosz imperializmus, sem a balti nacionalizmus nem illett bele az új, hidegháború utáni világrendbe, mégis ráerőltették a szereplőkre a szovjet birodalmi hatalmi hierarchia parancsait.

Jelcin orosz elnökként ugyanazt a hibát követte el, mint évekkel korábban Gorbacsov. A szovjet vezető azt gondolta, hogy ha támogatja a balti reformeszméket, ezzel eléri a Moszkvával fenntartott kivételezett kapcsolatnak köszönhetően a baltiak Szovjetunióban maradását. A Nyugat felé vonzódás és az önállóságra törekvés azonban a Baltikumban mindent felülírt. Nem akartak tagjai lenni a Füg-

getlen Államok Közösségének, és úgy tekintettek Oroszországra, mint egy gyarmatosítás utáni csapdára. Rontotta a helyzetet, hogy Oroszország elhúzta a szovjet csaptok kivonását a balti országokból, mire válaszul Lett- és Észtország nemzeti nyelvből állampolgári vizsgára kötelezte a más anyanyelvű állampolgárait. Mivel Litvániában kevés bevándorló volt, minden lakos automatikusan megkapta a litván állampolgárságot. A balti–orosz kapcsolatok nem voltak teljesen elzárkózóak, a gazdasági és kulturális kapcsolatok megmaradtak, sőt élénkültek. Mi több, a 2000-es év végéig a három állam alig tett valamit, hogy korlátozza az orosz gáztól való függését.

Az ismertetett könyv befejező részében a finn történész a balti államok Európai Unóhoz és NATO-hoz való viszonyulását tekintette át kiemelve, hogy függetlenségük első éveiben a baltiak európaiak akartak lenni, és nem Amerika felé orientálódtak. „Visszatérés Európához!” – ez volt „a három kis Finnország” kívánsága. Semlegességre törekedtek, miközben az EU tagjaivá kívántak válni. Törekvésük 9 év alatt megvalósult. Ugyancsak komoly feltételek árán jutottak NATO-tagsághoz. Ironikus, hogy az oroszul beszélő kisebbség helyzete javult a függetlenség elnyerése után. Az amerikai kapcsolatok a kilencvenes évek derekán ismét erősödtek. 1994-ben Bill Clinton Rigába utazott, és a baltiak fokozatosan Amerika felé fordultak, mint a hidegháború utáni legfőbb szövetségesükhöz. Az amerikai balti diaszpóra újra fontos szerepet játszott a NATO-tagság kérdésében, és az otthoni nemzeti ügyekben, például Litvániában és Lettországbán elnököt adva. A NATO-tagságot tekintve 2000–2001-ben történt át-törés. A Bush-kormányt és az amerikai kongresszust a szeptember 11-i megrázkódtatás határozottan abba az irányba tolta, hogy támogassa a baltikat, mialatt az orosz ellenállás gyengült.

Putyin első éveiben rövid javulás következett be Oroszország és a Nyugat kapcsolatában, és úgy látszott, az új orosz elnök elfogadta a baltiak végleges távozását az orosz befolyási övezetből. Úgy nyilatkozott, nem mondhatja meg egy népnek, mit tegyen. 2002-ben kijelentette, hogy a balti NATO-tagság nem tragédia mindaddig, amíg a katonai szövetség nem telepít fegyvereket a Baltikumba. 2004-ben a három balti állam elérte, ami egyetlen volt szovjet köztársaság-

nak sem sikerült: csatlakoztak a NATO-hoz és az EU-hoz. Vajon miért érték ezt el a baltiak, és miért nem sikerült a többi volt szovjet köztársaságnak? Una Bergmane szerint a magyarázat magukban a balti társadalmakban keresendő, amelyek akarták és képesek voltak végrehajtani a szükséges reformokat, küzdöttek a helyi korrupció ellen és előmozdították a demokrácia kiépülését. A Nyugat eleinte vonakodott, aztán már elfogadta és magához ölelte a balti tagokat. Az Ukrajna elleni orosz agressziót követően Una Bergmane felteszi a kérdést: Putyin miért lépett fel katonai erővel a Nyugat felé nyitó Georgia és Ukrajna ellen? A könyv szerzője azzal érvel, hogy az orosz magatartás a két ország területi kiterjedésével, „orosz világhoz tartozásával”, illetve természeti kincseivel magyarázható, másrészt kezdetben Putyin rendszere nem épült ki, ezért a 2000-es évek elején még békülékenyebb politikát folytatott a nyugati hatalmakkal. Az orosz elnök úgy ítélte meg, Észtország, Lettország és Litvánia nem döntő fontosságú a szovjetrendszer összeomlását követően az orosz birodalom túlélése szempontjából.

A balti csatlakozás az EU-hoz és a NATO-hoz valóban nem jelentett tragédiát Oroszország számára. Bár az 1998–99-es gazdasági válság meggyengítette a balti–orosz kereskedelmi kapcsolatokat, Oroszország még mindig képes volt jelentős gazdasági és politikai hatással lenni a Baltikumra. A befolyás gyengülése és a balti–orosz kapcsolatok romlása a Georgiában és Ukrajnában végrehajtott orosz agresszió következményeként ment végbe. Az oroszok ukrajnai akciói, a Krim bekebelezése elmélyítették a baltiak közös sors érzését. A 2014-es események megrázkódtatásként hatottak és erősítették a baltiak összetartását. Több mint 30 évvel függetlenségük helyreállítása után, mind a három balti állam úgy tekint az Orosz Föderációra, mint a függetlensége és szuverenitása legfőbb fenyegetőjére, és az USA-t tekinti fő szövetségésének. A balti transzatlantizmus főleg abból a közös meggyőződésből fakad, hogy egyetlen európai állam sem hajlandó, illetve nem képes Washington helyébe lépni biztonságuk garانتálójaként. A finnek és a svédek 2022-es döntése, hogy kérjék a NATO-ba felvételüket, újra megerősítette azt a balti felismerést, hogy a semlegesség önmagában nem jelent biztonságot Oroszország

szomszédságában. Ugyanakkor a balti államok orosz befolyási övezetből történt sikeres leválásának kulcsa a két világháború közötti szűk két évtizedes önállóságukban is keresendő. Erre hivatkozva különböztethették meg magukat a Nyugat szemében más szovjet köztársaságoktól.

Una Bergmane: *Politics of Uncertainty – The United States, the Baltic Question, and the Collapse of the Soviet Union (A bizonytalanság politikája – Az Egyesült Államok, a balti kérdés és a Szovjetunió összeomlása)*. Oxford University Press, New York, 2023. 214 o.

Fodor Mihályné – Reszler Gábor

E számunk szerzői

Iff. Barta János az MTA doktora, professor emeritus, DE Történelmi Intézet

Fodor Mihályné ny. főisk. adjunktus, NYF; a KLIÓ szerkesztője, DE Gyarmati Enikő PhD történész, EKE

Madarász Imre CSc. habil. egyetemi docens, DE

Peterecz Zoltán PhD, egyetemi docens, EKE

Poór Péter PhD-hallgató, ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskola

Reszler Gábor PhD ny. főiskolai tanár, NYE

Sashalmi Endre az MTA doktora, egyetemi tanár, PTE Középkori és Koraújkori Tanszék

(*Rövidítések:* DE: Debreceni Egyetem; EKE: Eszterházy Károly Egyetem, Eger; ELTE BTK: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar; NYF: Nyíregyházi Főiskola, ma NYE: Nyíregyházi Egyetem; PTE: Pécsi Tudományegyetem)

Felhívás

Kérjük szerzőinket, hogy négyévesnél régebbi anyagot ne válasszanak ki ismertetésre! Elvárjuk, hogy a recenziók szerzői mindenkor a szakma erkölcsi normáinak megfelelően dolgozzanak, és írásuk benyújtásával egyúttal vállaljanak felelősséget a hatályos szerzői jogszabályok megtartásáért! Másodközlésre, kérjük, ne küldjenek a KLIÓ-ba ismertetéseket! Várjuk korábbi és újabb szerzők ismertető írásait!

A KLIÓ Alapítvány kuratóriuma és a szerkesztőség